

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ARKIV

Niels Petersen: Sponneck og juni- grundloven	65
Vilhelm von Rosen: Breve til embedsmænd	77
Hans Sode-Madsen: Amtsmandsindberet- ningerne 1735, landbrugskrisen og folke- manglen	87
Hans Kargaard Thomsen: Oprettelsen af Landsarkivet for de sønderjyske landsdele	111

Sponneck og junigrundloven

AF NIELS PETERSEN

Wilhelm Sponneck var i oktober 1848 blevet kongevalgt medlem af den grundlovgivende rigsforsamling, men nedlagde sit mandat, da han i november blev finansminister. I denne egenskab optrådte han i rigsforsamlingen flere gange i anledning af aktuelle finansielle spørgsmål, der blev forelagt forsamlingen. I selve forfatningsforhandlingerne tog han derimod ikke selv aktiv del, førend de specielle finansparagraffer blev sat under debat, og selv her var det først i forhandlingernes slutfase, at han tog et selvstændigt initiativ, der dels fik betydning for formuleringen af junigrundlovens § 52 om finansloven¹, dels resulterede i finansårets omlægning fra kalenderåret til et finansår begyndende den 1. april.

Sponnecks intervention belyses kun ufuldkomment gennem statsrådets og rigsforsamlingens forhandlinger. En hidtil upåagtet sag i finansministeriets sekretariats arkiv giver et mere nøjagtigt billede af dens forløb og af de principper, der lå til grund for den.²

Det udkast til en grundlov, der forelagdes rigsforsamlingen ved dens sammentræden, var udarbejdet af »martsministeriet«. Ved sin tiltræden havde »novemberministeriet« vedkendt sig forslaget i dets helhed (sp. 345).³ Af en erklæring, som regeringschefen den 12. februar 1849 afgav i forsamlingen, fremgik imidlertid, at dette ikke skulle forstås således, at regeringen følte sig bundet til at søge forslaget opretholdt i den skikkelse, hvori det var forelagt, men blot ville afstå fra at tage initiativ til forandringer i det. Man lod forstå, at regeringen betragtede sig som frit stillet,

¹ I grundlovsudkastet § 44 og som sådan betegnet i det følgende.

² Finansm. Alm. journ. 1851 nr. 1883. At sagen har journalnummer fra 1851 skyldes, at ministeriets sagsdannelse byggede på kædenummerering. Sagen har et noget uensartet indhold. I 1851 klinger den ud i nogle banale »rykkere« til andre departementer om indsendelse af budgetforslag og regnskabsoversigter, men den startede to år tidligere i en anden journal, budgetjournalen (1849 nr. 132), som en principiel sag om overgangen til det nye budgetsistem under grundloven.

³ Her som i det følgende henviser spaltenumre til referatet af rigsforsamlingens forhandlinger (Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Kbh. 1848-49).

når udkastet efter komitébehandling kom til forhandling i forsamlingen (sp. 1474).

Novemberministeriet havde i virkeligheden ikke noget forfatningspolitisk program. Spørgsmålet blev så at sige ikke berørt i statsrådet, før rigsforsamlingens grundlovskomiteé havde afgivet betænkning. Først da tog regeringen en realitetsbehandling op indenfor sin egen kreds med det formål fra sag til sag at formulere et ministerielt standpunkt i forsamlingen.

Grundlovskomiteéen afgav betænkning den 22. februar 1849. Finanslovparagrafen (§ 44) blev af komitéens flertal foreslået således:

Paa hver ordentlig Rigsdag, strax efter at samme er sat, fremlægges Forslag til Finantsloven for det følgende Finantsaar, indeholdende et Overslag over Statens Indtægter og Udgifter.

Finantsforslagets Behandling forberedes af et samlet Udvalg, til hvilket hvert Thing udnævner et lige Antal Medlemmer, hvorefter det toretages i den forenede Rigsdag, som med Stemmetleerhed tager Beslutning.

Ingen Skat tør oppebæres, forinden dens Opkrævning er bevilget ved Finantsloven. Ingen Udgift tør atholdes, som ikke har Hjemmel i samme.

Efter det oprindelige udkast skulle finanslovsforslaget behandles som andre lovforslag, blot skulle det altid forelægges i folketinget først. Komiteén motiverede sit ændringsforslag med frygt for, at landstinget ellers ikke ville få den indflydelse på finansloven, man ønskede det skulle have, men det opfattedes tillige som en tilnærmelse til etkammersystemet. Komiteén pegede selv på det norske stortings budgetbehandling som forbillede (sp. 1516, 2355).

Regeringen tilsluttede sig komitéens ændringsforslag, men kun under den ufravigelige forudsætning, at forholdet mellem folketingets og landstingets medlemmer blev 3:2 i stedet for som foreslået 2:1. Dette blev meddelt forsamlingen, da indenrigsminister P. G. Bang den 24. marts redegjorde for regeringens standpunkt til rigsdagsordningen (sp. 2146) og gentaget af kultusminister Madvig den 31. marts, da § 44 blev optaget til foreløbig behandling (sp. 2367).

En minoritet i komitéén, bestående af bl. a. C. N. David og Algreen Ussing, havde frarådet ændringsforslaget og ønskede det

oprindelige forslag bibeholdt. Alle tre indstillinger, flertallets, ministeriets og mindretallets, var motiveret med ønsket om at sikre landstingets indflydelse på finansloven, men ud fra forskellige forestillinger om, hvordan de fremsatte forslag ville virke i praksis.

Flertallets forslag blev i forsamlingen udsat for hård kritik.⁴ Det var C. N. David, der førte an. Hans mål var at sikre landstinget den størst mulige selvstændighed. Men under debatten fik han pejlet sig frem til, hvor angrebet kunne sættes ind med størst taktisk effekt, nemlig på spørgsmålet om, hvorledes bestemmelsen i § 44 »Ingen Skat tør oppebæres, forinden dens Optrævning er bevilget ved Finantsloven« kunne forliges med bestemmelsen i § 43 »Ingen Skat kan paalægges uden ved Lov«. David hævdede, at hvis der under den forenede rigsdags behandling af budgettet kunne træffes beslutning om ændring af indtægterne med hensyn til skatter og afgifter, så betød det, at den bestående beskatning kunne ændres på anden måde end forudsat i § 43 (sp. 2379 ff).

Finansminister Sponneck og komitéens ordfører (A. F. Krieger) imødegik dette. Begge holdt fast ved, at man gennem finanslovbehandlingen i henhold til § 44 ikke kunne eller i hvert fald ikke burde kunne ændre nogen bestående skatte- eller afgiftslov. Krieger udtrykte det således, at rigsdagen efter § 44 alene kunne autorisere skatternes opkrævning, medens skatteloven selv omtales i § 43 (sp. 2383). Sponneck ville dog ikke afvise, at »kollisions-tilfælde« kunne opstå (sp. 2380, 2382 f).

Debatten afslørede betydelig uklarhed om, hvad den såkaldte skattebevillingsret, der var indbygget i § 44, egentlig indebar. En replik fra indenrigsminister Bang, der var regeringens forfatningspolitiske ordfører, illustrerer forvirringen:

Jeg skal ogsaa søge at give et Bidrag til at forklare det, som den ærede 11te kongevalgte Rigsdagsmand (David) meente var saa overmaade uforklarligt. Det forekommer mig ikke at være saa, og mindst, at der er fremkommet noget videre Nyt ved Forslaget til § 44 ... § 43 udtaler en almindelig Grundsætning ... Men til denne almindelige Bestemmelse, at Sligt ikke maa skee ved nogen eensidig Regjeringsbeslutning ... kommer nu den specielle Bestemmelse om Skatternes Udskrivning i § 44 ... Dette er, forekom-

⁴ En analyse af debatten om § 44 findes i Albert Olsen, Studier over den danske Finanslov 1850–1864, Kbh. 1930, s. 25 ff.

mer det mig, det egentlige Sted, hvori der i Grundloven handles om Skat-
ternes Udskrivning, og det forekommer mig, at i Finantsloven skal der hvert
Aar tages en Bestemmelse om Skatterne i det Hele. Dette staaer i Udkastet,
og det staaer ikke i nogen Modsigelse med § 43. Naar nu denne Myndighed
overdrages til begge Kamre i Forening, kan det være tvivlsomt, om det er
rigtigt eller ikke; men det forekommer mig, at der ingen Modsigelse er deri,
at Beskatningslovene udgives, saaledes som det er foreslaaet af Comitèens
Majoritet til § 44. Forholdet bliver fremdeles det samme, som det nu er,
mellem Udkastets §§ 43 og 44.

David: Jeg maa bekjende, at jeg ikke har været saa lykkelig at kunne for-
staae den høitærede Indenrigsministers Bemærkning (sp. 2381).

Forinden havde Krieger søgt at bagatellisere spørgsmålet med
en bemærkning om, at der under kampen for den konstitutionelle
regeringsforms indførelse havde dannet sig visse ord, som har en
magisk kraft. Der har været en vis fortryllelse ved ordet »skatte-
bevillingsret«, en sværmerisk opfattelse, som man undertiden
nærer, når man er meget ung. Han tænkte sig også, at nogle har
ment man ville slippe billigere, når borgerne fik skattebevillings-
ret. Enhver ved imidlertid, fastslog han, at sådan forholder det
sig ikke. Der er fornuftigvis ikke nogen frihed til at bevilge.
Det drejer sig væsentlig om at fastsætte udgifterne (sp. 2363).

Det var tydeligt, at problemstillingen kom uforberedt for de
fleste. Skattebevillingsretten, et historisk værdiladet begreb, var
blevet et ideologisk tilbehør til den konstitutionelle og liberale
bevægelse. Det essentielle i denne ideologi var en forestilling om,
at skatterne igrunder tilhørte de skatteydende borgere, og at
dispositionen over dem krævede *en af kongemagten uafhængig
bemyndigelse fra borgernes befuldmægtigede*. Ordlyden i grund-
lovsudkastets § 44 illustrerer dette: »Ingen Skat tør oppebæres
. . . Ingen Udgift tør afholdes . . .«. Altså skatter, ikke indtægter.
Det forklarer også, at man under debatten kom ind på at diskutere,
hvorvidt Øresundstolden var en skat i grundlovsudkastets for-
stand.⁵ En folkerepræsentationen forbeholdt skattebevillingsret var
et apriorisk krav. En forfatning uden den ville ikke være ideolo-
gisk akceptabel, selvom der fra enkelte sider blev spurgt, om den
mon ikke i det hele taget var noget illusorisk.⁶ Hvilket konkret

⁵ Sponneck: » . . . naar jeg ikke ligefrem vil henføre den under det alminde-
lige Begreb om Skat, saa ligger det deri, at Øresundstolden ikke væsentlig
rammer danske Undersaatter« (sp. 2376).

⁶ Saaledes Knuth sp. 2375.

indhold kunne skattebevillingsretten i § 44 have, når den ikke omfattede en ret til at ændre ved beskatningen?

Sponneck var den der gav det klareste svar på spørgsmålet. Efter hans mening havde skattebevillingsretten i § 44 ikke noget med beskatningen som sådan at gøre. Han karakteriserede den som et tillidsvotum, hvormed folkerepræsentationen legitimerede regeringens administration. »Det Ministerium«, erklærede han, »som ikke kan faae de fornødne Skatter bevilgede af Repræsentationen, vil være nødt til at takke af, hvilket fremdeles vil være Tilfældet saa længe, indtil der kommer et Ministerium, som nyder denne Tillid af Repræsentationen« (sp. 2375). Senere fik Sponneck anledning til at formulere dette standpunkt endnu skarpere, men det var i en sammenhæng, hvor det ikke kom offentligt frem.

Efter den foreløbige behandling kom § 44 til ny overvejelse i grundlovskomiteén. Her opgav man tanken om at lade finansloven behandle af den forenede rigsdag. Medvirkende hertil var dels den medfart, David havde givet den i forsamlingen, dels at forholdet 2:1 mellem folketingets og landstingets medlemstal blev opretholdt, hvorved forudsætningen for regeringens tilslutning bortfaldt. Komiteén besluttede at anbefale, at man bortset fra en mindre sproglig ændring vendte tilbage til det oprindelige forslag: at finansloven behandles som andre love, bortset fra at den altid skulle forelægges i folketinget.⁷

Herved hævdedes imidlertid ikke den kollisionsmulighed mellem §§ 43 og 44, som David havde påvist. Den blev tværtimod forøget. Grundlovsudkastet gav ikke nogen definition af, hvad begrebet »lov« omfattede, men det fastsatte en vis procedure, hvorved en lov blev til. Hvis den forenede rigsdag skulle have behandlet finanslovsforslaget, kunne det vel hævdes, at finansloven ikke var en lov i grundlovens forstand og derfor måtte vige, hvis den kom i konflikt med bestående love. Når finansloven nu skulle blive til på samme måde som andre love, blev forholdet det omvendte: bestående love måtte vige for bestemmelser i finansloven.

Under den foreløbige behandling var det fra enkelte sider blevet påpeget, at problemet netop opstod ved, at budgettet skulle gives som *lov*. Et medlem, P. Pedersen, mente, at det var brugen af

⁷ Grundlovskomiteén 70. møde 23/4 1849, jfr. sp. 3282.

dette ord, der havde fremkaldt den opfattelse, at hvis der opstod strid om et punkt på finansloven, kunne denne som helhed ikke sættes igennem, en konsekvens han ikke fandt rimelig (sp. 2362). Grundtvig gjorde »den simple Sprogbemærkning, at dersom der ikke i § 44 var brugt Ordet »Lov«, saa skulde jeg troe, at det Hele vilde løse sig meget let . . .« (sp. 2386). Krieger mente derimod, at det vist var ganske naturligt, at man bruger ordet »lov« for at betegne enhver beslutning, der får sin gyldighed ved overenskomst mellem kongen og folkerepræsentationen.⁸

Rigsforsamlingen gik ikke videre ind på dette spørgsmål, som ikke blot drejede sig om en sprogbrug, men om budgettets tilblivelsesprocedure. Det afgørende var ikke, om budgettet blev *betegnet* som lov, men at det tilvejebragtes på samme måde som en lov, i modsætning til f. ex. Norge og Sverige, hvor budgettet afgjordes ved en parlamentsbeslutning.

Sponneck var først under den foreløbige debat blevet opmærksom på den konfliktmulighed, der bestod mellem § 43 og 44. Da han blev underrettet om, at grundlovskomiteén ville ændre § 44 på en måde, der øgede denne konfliktmulighed, greb han ind i komitéens forhandlinger for at opnå en formulering, der såvidt muligt kunne forebygge, at de enkelte skatte- og afgiftslove blev inddraget i finanslovforhandlingen. Til dette formål konciperede han egenhændig følgende skrivelse til komitéén:

Efterat den ærede Comittees Majoritet har frafaldet Sammes tidligere Indstilling til Grundlovs-Udkastets § 44, har Hans Majestæts Ministerium besluttet, uagtet Indenrigsministerens paa dets Vegne i Aftenmødet d. 24 Marts sidstl. udtalte Erklæring om bemeldte Indstillings Hensigtsmæssighed, heller ikke for sit Vedkommende at inhærere den ommeldte Ændring af Udkastet. Men Ministeriet finder det da saa meget mere ønskeligt, at den Tanke, som formeentlig ligger til Grund for Grundlovs-Udkastets § 44, 3die Passus, første Punktum, saaledes lydende:

»Ingen Skat *tør* (Comittees Forbedring: »må«) oppebæres, forinden dens Opkrævning er bevilget ved Finantsloven«
udtrykkes saaledes, at Anledning til Misforstaaelse fjernes.

Naar nemlig, som tidligere af Comittees Majoritet foreslaaet, det aarlige Finantsforslag behandles i den forenede Rigsdag, altsaa paa anden Maade, end efter § 43 de enkelte Skattelove, var det formeentlig en Selvfølge, —

⁸ Jfr. Alf Ross, Dansk Statsforfatningsret, I, Kbh. 1959, s. 198: »Lov i dansk statsforfatningsret betyder enhver retsakt tilbleven ad lovgivningsvejen, uanset dens indhold.«

hvad ogsaa under den foreløbige Forhandling er udtalt af Committeeens ærede Ordfører og af Undertegnede —, at Forandringer af de enkelte engang paa-budne Skatter ikke kunde besluttes under Finantsagens Behandling i den forenede Rigsdag (§ 44), men maatte henvises til Afgjørelse ad den for Love i Almindelighed foreskrevne Vei gennem hvert Thing især (§ 43).

Naar derimod det aarlige Finantsforslag undergives den samme Behandlingsmaade som alle andre Lovforslag, er denne Nødvendighed mindre fremtrædende. Men da det dog antages at være Meningen med den citerede Passus af Grundlovsudkastets § 44, at ikke hver enkelt Skat under Finantsforslagets Drøftelse udtrykkelig skal vedtages, har Ministeriet troet at burde henlede Committeeens Opmærksomhed paa, om det ikke maatte være rettest at give den citerede Passus omtrent følgende forandrede Redaction:

»Ingen Skatter maae oppebæres, forinden Finantsloven er vedtaget«.

Herved udtrykkes den samme Tanke, som der formeentlig alene maa søges i Grundlovsudkastets paagældende Bestemmelse, nemlig den, at Ministeriet hvert Aar ved Budgettets Bevilgelse for det kommende Aar behøver et Til-lidsvotum af Folkerepresentationen. Vil man ei indrømme, at Grundloven hertil bør indskrænke sig, men at den omspurgte Passus skal betyde — og i denne Betydning bør bibeholdes — at hver enkelt allerede bestaaende Skat udtrykkelig skal bevilges, *altsaa aldeles skal falde bort*, forsaavidt ei begge Kamre indvilge i samme, istedetfor at Følgen af andre Lovforslags Ikke-Antagelse ved nogen af Legislaturens Dele blot er den, at det har sit Forblivende ved det Bestaaende, da er denne Anskuelse saa betænkelig i sine Følger, at Ministeriet vistnok ei behøver videre at udvikle disse. Den nærmeste Følge vil være den, at ethvert af Thingene da har det i sin Magt at fremtvinge hvilkensomhelst Forandring i de *bestaaende* Skatteforhold, det maatte finde for godt, uden at det andet Thing derimod vil have noget andet Middel end paa sin Side at stille lignende eller større Fordringer, medens det Kongl. Veto i Beskatningsforhold bliver uden al Betydning. Vel er det saa, at lignende Collisionstilfælde ogsaa ere tænkelige, hvad Budgettet i dets Heelhed angaaer, men dettes Negtelse af et af Thingene maa dog ordentligviis alene betragtes som foranlediget ved Ønsket om en Cabinetsforandring, altsaa som let afhjælpelig, og kan ikke antages at blive anvendt som Middel til at sætte enkelte eensidigen attraaede Afgiftsforandringer igjennem.

Disse Bemærkninger er jeg, ved Committeeens ærede Ordførers Yttringer til Indenrigsministeren i disse Dage, foranlediget til at fremsætte til behgl. Overveelse, i det Haab, at Overensstemmelse mellem den ærede Committee og Ministeriets Anskuelser i dette vigtige Punkt maa være tilstæde eller dog kunne tilveiebringes.

Kbh. d. 8. Mai 1849.

Der er visse mærkelige omstændigheder ved denne koncept. Den er hverken ført i journal eller kopibog. Det journalnummer, den bærer (budg.journ. 1849 nr. 132), er påført senere. Det vedrører en sag, der først er oprettet en uges tid efter, nemlig sagen om finansårets omlægning. Der er i finansministeriets akter

intet bevis for, at det brev, Sponneck konciperede, er blevet afsendt.

Sagen blev behandlet i statsrådet den 9. maj. Det blev da tilført protokollen, at statsrådet ifølge finansministerens forslag vedtog at søge § 44, 3. passus redigeret således: »Ingen Skat maa opkræves, forinden Skatteopkrævning er bevilget i Finantsloven«. ⁹ Dette stemmer jo ikke med Sponnecks koncept dateret den foregående dag, men det stemmer heller ikke med den formulering, som komitéen nogle dage senere forelagde rigsforsamlingen, og som ret nøje følger tankerne i Sponnecks koncept.

Forhandlingsprotokollen for rigsforsamlingens grundlovskomit  gives forklaringen. Den 9. maj kom § 44 påny til forhandling i komitéen. Herom siger protokollen:

Formanden gjorde Udvalget bekendt med Indholdet af en Skrivelse fra Finantsministeren af 8de dennes betræffende § 44 i Grundlovsudkastet. I den Anledning anmodede man Finantsministeren om, at møde endnu idag i Udvalget. Finantsministeren mødte og efter Samtale med ham, vedtog man . . . at affatte 3die Passus i § 44 saaledes: »Forinden Finantsloven er vedtagen maae Skatterne ikke oppebæres. Ingen Udgift« osv. uforandret.

Sponnecks brev findes ikke i rigsforsamlingens arkiv, men der kan formentlig ikke være tvivl om, at det brev, der omtales i forhandlingsprotokollen, er det, der svarer til ovenanførte koncept. Den formulering, man nåede frem til i samråd med Sponneck, afviger lidt fra dennes forslag, men udtrykker forsåvidt tanken i det klarere. Anvendelsen af den bestemte form »skatterne« understreger, at de eksisterer uafhængigt af finansloven.

Referatet af statsr dsm det den 9. maj må være ukorrekt. Da Sponnecks brev er dateret dagen i forvejen, har sagen rimeligvis været drøftet uformelt mellem ministrene, jfr. brevets bemærkning om Kriegers ytringer til Bang. Sponneck kan imidlertid ikke i statsr dsm det have foreslået den formulering, der nævnes i referatet. Det er i virkeligheden en lidt unøjagtig gengivelse af den oprindelige formulering. Referenten har måske ikke kunnet finde ud af sine mødenotater og har rekonstrueret efter hukommelsen så godt han kunne, uden at være rigtig med på, hvad sagen drejede sig om.

⁹ Statsrådets Forhandlinger II, Kbh. 1956, p. 139.

Under den afsluttende debat i forsamlingen om § 44 den 11. maj udtalte ordføreren (Krieger), at man efter forhandling med finansministeren var blevet enig om en anden formulering. Ordene er nye, sagde han, men tanken er gammel. Hvis man ved en for drejning af § 44 ville søge en skattelov ændret, handlede man mod grundlovens ånd. For at anskueliggøre dette havde man »for en Forsigtigheds Skyld« foretaget denne redaktionsforandring. Finansministeren bemærkede hertil, at ministeriet befandt sig i fuld- stændig overensstemmelse med udvalget.

I Sponnecks brev er tanken om finanslovens karakter af et til- lidsvotum ført et skridt videre. I forsamlingen havde han sagt, at et ministerium, der ikke kunne få budgettet bevilget, måtte træde tilbage. I brevet anvises budgetnægtelsen ligefrem som et middel, hvormed et af tingene kan fremtvinge en kabinetsændring.

Dette skal naturligvis ikke udlægges på den måde, at parla- mentarismen, endsige folketingsparlamentarismen, efter Sponnecks mening skulle være implicit hjemlet ved junigrundlovens finans- lovparagraf. Sponeck hørte til den politiske højrefløj og var ufor- beholden talsmand for de kronen tiltænkte rettigheder i forfat- ningsudkastet. Hans aktion havde netop til formål at sikre det kgl. veto med hensyn til skattelovgivningen, og der ligger i hans betragtninger ingen forestilling om, at regeringen skulle udgå af et flertal i folkerepræsentationen. Hans udgangspunkt er minister- ansvarligheden, idet han i modsætning til den senere konservative doktrin gør regeringen og ikke folkerepræsentationen ansvarlig for, at der på forfatningsmæssig vis tilvejebringes en finanslov. Denne tankegang fører logisk frem til budgetnægtelse som middel til at fjerne en regering, men ikke som middel til at ændre bestående love.

Som basis for en konservativ forfatningspolitik var den Spon- neck'ske teori for svag i det øjeblik, der etableres en fast or- ganiseret majoritet i folketinget. Da dette et kvart århundrede senere blev en realitet, flyttede en ny doktrin tyngdepunktet fra ministeransvarligheden til kongens ret til »frit« at udnævne mi- nistrene uden hensyn til, om de kunne skaffe en finanslov tilveje. Men gennem hele forfatningskampen var der konservative, der ikke kunne acceptere denne fortolkning og derfor ikke kunne forlige sig med Estrups forfatningspolitik. Blandt disse var Sponeck selv.

Sponnecks anden aktion i forbindelse med junigrundlovens tilblivelse, nemlig finansårets omlægning, havde også til formål at befæste kronens rettigheder i forfatningen. I en bisætning i det kgl. åbne brev, med hvilket grundlovens stadfæstelse blev kundgjort, bestemtes det administrativt, at finansåret fra og med 1850 skulle løbe fra 1. april til 31. marts.¹⁰ Spørgsmålet var ikke kontroversielt. Grundlovskomiteén havde taget højde for det ved i udkastets § 44 at ændre udtrykket »det følgende Aar« til »det følgende Finantsaar« med henvisning til, at man i flere fremmede lande brugte et andet finansår end det »borgerlige« år. (Sp. 1515) Sponnecks motivering for at gennemføre forandringen var imidlertid politisk.

Den 16. maj 1849 afgik fra finansministeren til kassererne ved Zahlkassen (Stæger) og statsgældskassen (Klein) en skrivelse, hvori disse blev afæsket erklæringer om de praktiske problemer ved en ændring af finansåret. I koncepten til denne skrivelse stod oprindeligt, at da den ordentlige rigsdag senest skal sammentræde den første mandag i oktober, »er det *kommet under Overveielse, om det ikke maatte være raadeligt eller endog nødvendigt, at Finants- og Regnskabsaaret . . . herefter regnes fra 1ste April . . .*« De fremhævede ord er med Sponnecks hånd rettet til »naar Kronens Opløsningsret ei skal tabe al Betydning«. Det er i og for sig ejendommeligt, at ministeren i en skrivelse til underordnede autoriteter ændrer en i almindelige vendinger holdt begrundelse til en konkret politisk. Overgangen skabte imidlertid mange administrative problemer, hvad der kan have motiveret ministeren til at gøre rede for den efter hans mening tvingende grund til forandringen.

Finansårets omlægning står i logisk sammenhæng med Sponnecks opfattelse af skattebevillingsretten. Det er næppe en tilfældighed, at koncepten til Sponnecks skrivelse af 8. maj blev tilakteret denne sag. Sponneck har ønsket finansåret forskudt for at stille regeringen friere ved finanslovens behandling. Hvis en

¹⁰ »Fremdeles maa Kongen, idet Han for Fremtiden vil have Finantsaaret regnet fra det ene Aars 1. april til det næste Aars 31. Marts, i Henseende til Grundlovens § 52 have sig forbeholdt, uden Rigsdagens Samtykke saavel at opkræve de bestaaende Skatter og Afgifter som at afholde de nødvendige Statsudgifter for den tilbagestaaende Deel af indeværende Aar og for de 3 første Maaneder af næste Aar.«

finanslov skulle stilles på benene i løbet af tre måneder, kunne regeringen let komme i den situation, at der ikke var tid til at gennemføre et opløsningsvalg overfor et kammer, regeringen ikke kunne blive enig med, eller som ligefrem ville tvinge regeringen bort. Sponneck havde ikke sagt, at et ønske om kabinetsforandring, udtrykt gennem en budgetnægtelse, skulle efterkommes. Kun at det var »let afhjælpeligt«. Det kunne f. ex. afhjælpes ved et opløsningsvalg. Dette er efter alt at dømme årsagen til, at vi med grundloven fik det finansår, vi stadig har, og som første gang benyttedes i 1850/51.

Spørgsmålet fik ikke den praktiske betydning, Sponneck forestillede sig. Junigrundloven havde ikke taget stilling til, hvad der skulle ske, hvis finansloven ikke var færdig til tiden. Man fandt dog allerede i rigsdagens første samling ud af at klare sig med en midlertidig bevillingslov, der nærmest var en prolongering af det indeværende års budget. Og var man i den situation, at end ikke dette middel kunne bruges, f. ex. hvis der var udskrevet valg, hvad der blev tilfældet i 1853, kom Sponneck selv til den anskuelse, at der i så fald var hjemmel for at give en bevillingslov som foreløbig lov. I virkeligheden blev det nye finansår til fordel for folketinget, fordi det skulle behandle finanslovsforslaget først. Tinget blev derved herre over, hvornår det, indenfor de sex måneder der nu blev til rådighed, ville lade forslaget slippe over til det andet kammer.

Sponnecks indsats i sidste fase af junigrundlovens tilblivelse er karakteristisk for novemberministeriets lidt fremmedgjorte forhold til grundlovsudkastet. De problemer, der rullede op under debatten om finanslovparagrafen, kom uventet for regeringen. Provokeret af Davids nærgående spørgsmål, kom Sponneck lidt uforståeligt til at sige: »Efter den Opfordring, den ærede Taler har rettet til mig, skal jeg søge at fremstille, hvorledes jeg for mit Vedkommende, og jeg antager overensstemmende med Ministeriets Anskuelser, har opfattet denne Sag, der iøvrigt ingenlunde i den Detail har været behandlet i Statsraadet« (sp. 2380). Da David bemærkede, at han hørte dette »ikke uden en vis Forundring«, forsikrede Sponneck i ikke helt overbevisende vendinger, at sagen havde været »tilbørlig Discussion undergivet i Statsraadet« (sp. 2382). Udtalelsen var en utilsigtet indrømmelse af, at regeringen ikke nøjere havde overvejet ændringsforslagets konsekvenser og

forsåvidt et vidnesbyrd om den ringe grundighed, hvormed regeringen behandlede de dele af grundlovsudkastet, der ikke var oplagt kontroversielle. Statsrådsreferaterne viser, at drøftelserne helt overvejende var koncentreret om valgrettens udstrækning og rigsdagens sammensætning. Regeringens behandling af finanslovparagrafen var alene bestemt af den tilknytning til spørgsmålet om rigsdagens sammensætning, den havde fået gennem komitéens ændringsforslag.

Det var debatten i forsamlingen, der udløste Sponnecks initiativ, så han i sidste øjeblik kom med i kredsen af grundlovens fædre.

Breve til embedsmænd

AF WILHELM VON ROSEN

*Ved ordningen af Vestindisk Kontors arkiv – ekspeditionskontor
for Koloniernes Centralbestyrelse under
Finansministeriets ressort (1870–1917) er en samling af
breve til forskellige af kontorets embedsmænd
kommet for dagens lys.*

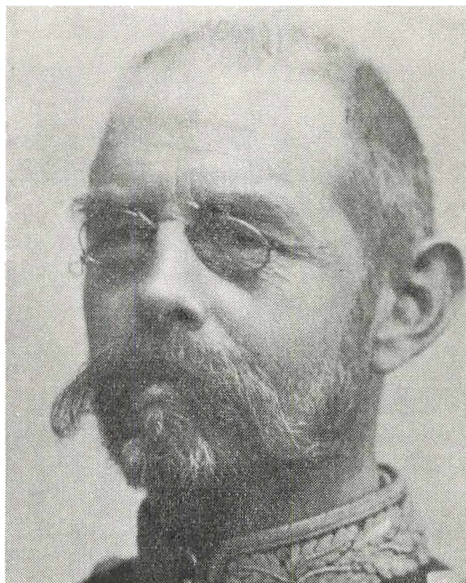
»Breve til embedsmænd«? For en statsretlig betragtning findes der ikke breve til embedsmænd i offentlige arkiver. De offentlige arkiver omfatter principielt kun breve til offentlige *myndigheder*, foruden de akter denne selv har skabt og ikke viderebefordret til andre personer eller myndigheder. Breve kan naturligvis stiles og adresseres til en embedsmand, men hvis en embedsmand tror, at de derfor er til ham, tager han fejl – han lider af en statsretlig misforstået opfattelse af sin egen stilling. Som embedsmand optræder han nemlig ikke på egne vegne, men er et redskab – organ – for en almen samfundsmæssig interesse. Hans virke er afgrænset af den kompetence, der er ham tilmålt i hans udnævnelse og i de foreskrifter, der angiver embedets eller institutionens opgaver og forretninger samt de former, hvorunder de skal udføres.

Og hvis nogen i uvidenhed om dette statsretlige forhold dog skriver til en embedsmand? Der er da to muligheder: enten er brevet privat og har intet med embedsmandens embede at gøre – det er f.eks. fra en god ven, der skriver om sit vaklende helbred. Et sådant brev findes sidenhen i embedsmandens private arkiv. Eller brevet vedrører embedsmandens embedsforretninger; det er da ikke til embedsmanden, men til det embede, han bestyrer, og bør tilakteres den sag, det vedrører i det pågældende offentlige arkiv.

Dette principielle forhold har også været A. S. Schlichtkrull bekendt, da han 1. februar 1898 tiltrådte som departementschef for Finansministeriets 1. departement og chef for Koloniernes Centralbestyrelse. Fra sin forgænger i embedet, departementschef C. A. Caroc, som var kendt for sin bureaukratiske styremåde og for sit stærke krav om den nøjeste iagttagelse af alle formalia,¹ mod-

¹ A. Falk-Jensen, Da. Biogr. Leks., IV, 534.

Carl Emil Hedemann (1852–1929), guvernør over Dansk Vestindien 1893–1903, førte en omfattende privat korrespondance med chefen for Koloniernes Centralbestyrelse, departementschef Schlichtkrull. Billedet er fra 1904. (Det kgl. Bibliotek).

tog han ved denne lejlighed horrible dictu: – et brev. Et brev fra guvernør C. E. Hedemann på de dansk vestindiske øer til departementschef Caroc. Hedemann skriver i egen hånd, dels om de atter i dette år cirkulerende rygter om forestående salg af øerne: »hvorvidt det . . . er rent Avisvrøvl, ved Hr. Directeuren naturligvis langt bedre end jeg« og om et ridderkors, tiltænkt en meget syg medarbejder: » . . . det vilde dog være kjedeligt, om det kom for sent.« Schlichtkrull er åbenbart blevet noget konsterneret over denne kommunikation, som han da ikke har besvaret, men dog forelagt ministeren.²

Guvernøren må have opfattet, at hans brev til Caroc havde vakt forundring, for i begyndelsen af maj samme år (1898) skrev han både til finansminister Hørring og til Schlichtkrull og forklarede: Ved siden af den officielle korrespondance havde han på Carocs initiativ ført en »privat korrespondance« med denne, i hvilken tjenstlige spørgsmål behandledes uformelt, og i hvilken sager, der vanskeligt kunne bringes officielt frem, blev meddelt »den Myn-

² Schlichtkrulls notat af 11. april 1898 på brevets konvolut. Hvor intet andet anføres, befinder omtalte og citerede breve sig i Finansministeriets arkiv (Rigsarkivet), Vestindisk Kontor, gruppesager, personlige embedsarkiver.

Andreas Christian Schlichtkrull (1844–1926), chef for finansministeriets 1. departement og for Koloniernes Centralbestyrelse 1898–1920 (1917). Hovedparten af de bevarede private breve fra guvernørerne i Vestindien er til Schlichtkrull. Billedet er fra 1904. (Det kgl. Bibliotek).

dighed, der er den afgørende« – Koloniernes Centralbestyrelse, som på grund af afstanden vanskeligt kunne have noget personligt kendskab til forholdene.³ Brevvekslingen har således udfyldt et behov for kommunikation og været en erstatning for de møder og den personlige kontakt, der er selvfølgelig mellem embedsmænd i samme administrationsgren. For historikeren belyser den på overraskende måde forholdet mellem menneske og embede.

Den private korrespondance mellem guvernør og kolonialdirektør var imidlertid ikke departementschef Carocs idé. Den går længere tilbage, omend korrespondancen ikke er særligt fyldigt eller fuldstændigt bevaret. Bortset fra enkelte tilfældigt bevarede tidligere breve, begynder den med brevene til finansminister C. E. Fenger fra 1871–72 og de hermed parallelle breve til departementschef Martin Levy, 1870–73. Det ser ud til, at guvernør ad interim Frantz Ernst Bille, der kom til Vestindien direkte fra posten som ministerresident i Washington i 1871, er den, der har indledt den officiose korrespondance under mere konsekvente former. Nogle dage efter sin ankomst til øerne skrev han til finansminister Fen-

³ Brev til Hørring 9. maj, Schlichtkrull 7. maj 1898.

ger, at der udover, hvad han havde anset det for fornødent at meddele i den officielle rapport til ministeriet, var en del underretninger, som han gerne ville meddele ministeren i en »Correspondance af confidentiel Natur«, for at denne kunne være »fuldstændig au fait« og i stand til at forstå udviklingen.⁴ Han skrev derpå i løbet af trekvart år 11 nummererede breve⁵ til finansminister Fenger – næsten alle mærket »privat« eller »confidentielt«, inden Fenger i marts 1872 trådte tilbage som finansminister. Et 12. brev til Fenger, af 18. marts 1872, er blevet overgivet efterfølgeren A. F. Krieger. Indholdsmæssigt slutter det sig ganske til de foregående.⁶

Hvad der udover underretningerne til ministeren yderligere var at meddele privat, kommunikeredes i breve til chefen for Koloniernes Centralbestyrelse. – Denne korrespondance fortsatte Bille også efter at have forladt Vestindien for at overtage gesandtskabsposten i Stockholm, og han gav i et brev departementschef Levy indblik i de personmæssige konstellationer på øerne, da der rejstes kritik af kolonialrådenes kongevalgte medlemmer.⁷

Fra departementschef Schierns periode som chef for Koloniernes Centralbestyrelse (1873–76) er der meget få breve, og fra Carocs tid (1876–98) er intet bevaret. Schlichtkrull fortalte guvernør Hedemann, at intet af den personlige korrespondance mellem denne og Caroc var blevet ham overladt.⁸ Enten har Caroc taget korrespondancen med sig, da han forlod ministeriet, i den formening, at den var hans ejendom – eller han har destrueret den.

I forbindelse med sin forklaring udtrykte guvernør Hedemann overfor den nye chef for Koloniernes Centralbestyrelse ønsket om at opretholde brevvekslingen, og Schlichtkrull svarede hertil, at det ville være ham kært, at fortsætte »den mere private Korrespondance«. At han har fundet den nyttig og har opfordret de følgende guvernører til at benytte dette medium, ses af, at guvernør Cold

⁴ Bille til Fenger 11. juli 1871.

⁵ Brev nr. 7 mangler. Om brevene er nummereret af Bille eller efter modtagelsen i finansministeriet kan næppe afgøres. Efter skriften at dømme synes Bille at have anført numrene.

⁶ Rigsarkivet, Privatarkiver nr. 5810: A. F. Kriegers privatarkiv, C. 2., breve til andre. Dette brev er ikke nummereret.

⁷ Bille til Levy, 20. sept. [1872].

⁸ Kopi af brev fra Schlichtkrull til Hedemann 15. juni 1898.

i 1905 – allerede 14 dage efter sin tiltræden – skrev hjem til departementschefen, at han nu tillod sig, »at indlede den private Correspondance«. ⁹

To trediedele af de bevarede breve til embedsmænd i Kolonierne Centralbestyrelse, ca. 250 stk., er til Schlichtkrull. På denne uformelle måde har han korresponderet med alle guvernørerne i Vestindien i perioden 1898–1916 med undtagelse af den sidste danske guvernør, Henri Konow 1916–17. Han besvarede brevene i egen hånd, og pressekopi af nogle af disse er lagt ved korrespondancen. I et par tilfælde foreligger hans udgåede breve i afskrift, for hvis rigtighed kontorchefen i Vestindisk Kontor har attesteret. Når guvernørernes breve ankom, tilføjede Schlichtkrull sine understregninger og bemærkninger om, hvorledes et spørgsmål skulle besvares eller var blevet besvaret samt med små notitser i randen i form af spørgsmål til personalet i Vestindisk Kontor, som så atter tilføjede korte svar. Der er for det meste tale om realkommentarer til uklare hentydninger i brevene. Bemærkninger i form af retoriske spørgsmål, som: »Hvad er dette! . . . knurrer Guvernøren?« og »Hvad er dette! Atter Knurreri!« ¹⁰ er naturligvis ikke besvarede.

I denne periodes daglige administration har den private korrespondance mellem de to højeste embedsmænd i kolonialadministrationen haft en fast institutionaliseret funktion, som også andre end de direkte korresponderende kunne benytte sig af. Som nævnt blev finansminister Hørring i 1898 underrettet om korrespondancens eksistens. Finansminister Fenger kendte naturligvis til den som modtager af brevene fra Bille, over hvis indhold der – formentlig kort efter 1872 – udarbejdedes en kort ekstrakt, som er lagt ved brevene. Efter Hørring har antagelig alle ministre enten set brevene eller fået deres indhold refereret, og ved et par lejligheder har de benyttet sig af dem som kommunikationsmiddel. Da øerne stod for muligvis at skulle sælges til USA i 1902, pålagde finansminister Christoffer Hage således Schlichtkrull at få guvernøren til at fremskaffe historiske beretninger og erindringer om de vestindiske øer. Guvernør Hedemann ville eller kunne ikke tage sig af dette spørgsmål, og dette »private« svar fik Hage forelagt.

⁹ Til Schlichtkrull 15. maj 1905.

¹⁰ Til Schlichtkrull 19. juni 1902.

På en papirlap bad han Schlichtkrull på ny foredrage sagen for guvernøren.¹¹

Hvor lidt »privat« brevvekslingen var, selv om den af dem, der førte den, kaldtes sådan, ses tillige af reaktionen på guvernør Colds brev til Schlichtkrull af 10. juni 1905. Han meddeler i dette brev, at han over for kolonialrådet på St. Thomas har garanteret en bestemt fordeling af udgifterne mellem øerne og Danmark. Dagen efter brevets ankomst til København læste finansminister Vilh. Lassen det (påtegning på nævnte brev) og beordrede skriftligt Schlichtkrull at afsende telegram til guvernøren om, at ministerens navn ikke måtte »indblandes i de offentliggjorte Overenskomster med Colonialraadene«. Det var i sidste instans et spørgsmål, som rigsdagen skulle tage stilling til. Uden at det kan vides, kan man tænke sig, at finansministeren ved at give Schlichtkrull denne ordre skriftligt har villet dække sig, hvis han skulle blive inddraget som garant for noget, han statsretligt ikke kunne garantere. I øvrigt indleder Vilh. Lassen sit brev til Schlichtkrull med ordene: »Af Guvernør Colds sidste Brev fremgaar det jo . . .«, og deraf kan måske sluttes, at han har været bekendt med de foregående.¹²

Foruden ministeren har også kontorchefen i Vestindisk Kontor haft kendskab til brevvekslingen. Det er antagelig ham, der har anført de oplysende noter til Schlichtkrulls randbemærkninger, og som omtalt har kontorchef C. Dines Hansen i et par tilfælde bevidnet rigtig afskrift af breve fra Schlichtkrull til guvernøren.¹³ Af en række eksempler ses det, at kontorchefen også har kunnet vikariere for departementschefen som privat korrespondent. Således skrev kontorchef Ellermann i 1902 et personligt brev til guvernøren, »efter Ministerens Anmodning og i Departementschefens Fraværelse« hvori han viderebragte ministerens beklagelse over et punkt i guvernementets seneste fortrolige indberetning.¹⁴ Ligeledes konciperede Ellermann et brev til guvernør Nordlien og bad departementschef Schlichtkrull om at sende det i sit navn. Det var

¹¹ Note ved brev til Schlichtkrull 13. juli 1902.

¹² Brev fra Vilh. Lassen til Schlichtkrull 4. juli [1905].

¹³ Fra Schlichtkrull til Helweg-Larsen 14. dec. 1911, 31. jan. 1914, afskrifter.

¹⁴ Presse kopi af brev til Hedemann fra kontorchef Ellermann 21. juli 1902. Jvf. brev til guvernør Jürs fra samme 28. maj 1904, lagt ved brevene til Schlichtkrull.

St. Kongj. d. 29 Juni 1902.

Kjære Mr. Kolonnaldirektør.

Som jeg engang har meddelt Dem, har jeg ingen Kopie af de fleste af mine Breve, og jeg hilsede Dem for ikke Oplysning af, hvad jeg skrev i mit Brev af 18 Maj. Men jeg vil nu spørge, hvilket Rolle man mener, at jeg spiller under en eventuel afstemning? Efter min Mening har jeg kun 2 af indvirkende Embedsmændene i Overensstemmelse med de af Ministeriet givne Instruktioner, 1 af ledende B. Lt. og Militær paa saadan Maade, at Røgligheden er sikret, 2 af modtage Embedsoplysningerne fra Afstemningerne og samle dem til en Generatoplysning og 3 af give Tilsigelse til Ministeriet. Hvad andet og mere jeg skal gøre, aner jeg ikke, og naar man ikke tror, at den mig denne Nærværelse, saa man det være, enten fordi man tror, at jeg ikke er istand til at udføre dem, eller fordi man tror, at jeg vilde være istand til at forfølge Instruktioner, Oplysning og Tilsigelse, og da der er noget særlig Grund til, at man ikke tror, at jeg er istand til at udføre de nævnte Foranstaltninger, og en Mand, som hvem man tror det, kan man virkelig ikke lade være i et Embede.

Deres Meddelelse om Mogens eventuelle Forbud var ikke nogen Afhjælp, allerede for de Dage siden har Forbuden

1. side af guvernør Hedemanns brev 29. juni 1902 til departementschef Schlichtkrull. Den i brevet omtalte eventuelle afstemning havde spillet ind ved Rigsdagens forhandlinger om ratifikation af salgstraktaten med USA af 24. jan. 1902. Spørgsmålet stod på dette tidspunkt endnu åbent, men efter landstingsvalget i september 1902 faldt traktaten bort ved landstingets afstemning den 22. oktober. Bemærk, at brevet er mærket: »Privat«.

et svar på guvernørens kort forinden modtagne private brev til ministeren.¹⁵

I stort omfang synes brevene skrevet parallelt med den officielle kommunikation, som de kommenterer og uddyber. Schlichtkrull kalder således et af sine private breve en »lille Følgesvend til det officielle Brev«. ¹⁶ Dette forhold er blevet forstærket ved at både officielle og private breve måtte afgå med samme skibslejlighed. Indholdet i brevvekslingen er naturligvis langt mindre forpligtende for brevskriverne end de sædvanlige officielle skrivelser. Der gives underhåndsmeddelelser, stilles spørgsmål i delikate sager, sonderes, og især synes guvernørernes breve at afspejle personlige holdninger og stemninger både til administrative forhold og til den daglige tilværelse på øerne, hvorimod brevene fra Schlichtkrull synes at være mere forbeholdne.

De er holdt i almindelig brevstil, og appellerer ved brugen af stilistiske træk, som ellers ikke findes i den gode kancellistil, ikke kun til læserens forstand, men taler også til følelser og lidenskaber. Da Bille skrev sit første brev til ministeren i 1871, forudskikkede han da også, at hans konfidentielle meddelelser i formen ville nærme sig et brev: »Jeg vil udtrykke mig mere tvangs frit ved mange Lejligheder, når jeg henvender mine Ytringer personligt til Dem«. ¹⁷ Om den korrekte udformning af officielle kommunikationer fra embedsmænd skrev en forgænger i den vestindiske centralbestyrelse i en lille bog: »Om Skrivemaaden i Embedssager«, 1816: »... det er en stor Feil i Embedsskrift at vække Lidenskaberne, som berøve Forstanden den Rolighed, den behøve til sit Arbeid. Som der ikke er strøed mange Roser paa Embedsveien, saa maa der ogsaa meget sparsomt strøes Roser paa Embedsstilen«. ¹⁸ Een af de blomster der til gengæld findes strøet med rund hånd i brevene er »biografiske« oplysninger om de udsendte embedsmænds gøren og laden. Om sin fuldmægtig, der havde gjort et godt parti på øerne, og hvis forhenværende forlovedes pårørende i København nu

¹⁵ Notat af 11. april 1904, som koncept med Schlichtkrulls rettelsel dateret 13. april 1904.

¹⁶ Kopi af brev fra Schlichtkrull til Hedemann, 2. okt. 1902.

¹⁷ Bille til Fenger, 11. juni 1871.

¹⁸ Frederik Cortsen (pseudonym for Frederik Stoud, deputeret i Det Vestindisk-Guineisk Rente- og Generaltoldkammer): »Om Skrivemaaden i Embedssager«, Kbh. 1816, p. 6. Jvf. Bibliotheca Danica V, p. 251.

bestormede guvernement og ministerium med klager, skrev guvernøren til departementschefen, at »han er ikke lidt af en Gavflab . . . og jeg tror nok, at han har faaet at vide, hvad det er at være gift og have Svigermoder.«

Brevene har altid befundet sig i Vestindisk Kontors arkiv. Ingen af dem er journaliserede, hvilket heller ikke ville være let, da de alle hver især berører adskillige sager og emner. I et par tilfælde er der dog indlagt sedler med notat af Schlichtkrull om, at et brev er lagt til en nærmere angivet journalsag. På trods af deres private form og påtegninger: »privat« har korrespondancen haft en institutionaliseret funktion: den er ført med alle guvernørerne i den periode, korrespondancen omfatter; guvernørerne har fået opfordring til at skrive »privat«; minister og kontorchef har været kendt med den og har grebet ind i den; den har som »følgesvend« været tilknyttet den officielle brevveksling, og ved de ganske vist meget få henvisninger til journalnumre er der etableret en svag organisk forbindelse til det officielle arkiv.

Disse breves proveniens er offentlig. Ikke alene som primær proveniens, fordi de er afleveret af en offentlig myndighed, men fordi det er givet, at disse breve kun er skrevet, fordi modtageren beklæder et bestemt embede. Selv om de er forment og stilet til en person, er det en nødvendig forudsætning for deres tilblivelse, at personen beklæder et bestemt embede. Var han pensioneret fra dette, havde han ikke modtaget brevene.

Det er ovenfor nævnt, at det sidste brev, Bille skrev fra Vestindien til Fenger, blev overgivet A. F. Krieger.¹⁹ Det findes nu i Kriegers privatarkiv, der netop kendetegnes ved at omfatte en stor mængde papirer, som ligger på overgangen mellem offentlig og privat proveniens (der tænkes her på den sekundære proveniens). Kriegers tendens til at beholde eller afskrive vigtige papirer, der kom ham i hænde, belyses i dette tilfælde yderligere af, at han blandt sine private papirer har henlagt nogle breve, han i april–dec. 1873 – mens han var finansminister – modtog fra Bille

¹⁹ Da brevet nåede frem, var Fenger trådt tilbage (25. marts 1872), og da brevet vedrørte embedsforretninger, har han enten efterladt det i ministeriet, hvor det er kommet Krieger i hænde, da denne blev finansminister 1. juli 1872, eller overgivet det direkte til Krieger. A. F. Kriegers privatarkiv (5810), C. 2. breve til andre.

i Stockholm om de svenske og norske forhandlinger om ratifikation af den skandinaviske møntkonvention.²⁰ Til disse kun formelt set private breve svarer en parallel officiel korrespondance fra Bille i form af indberetninger til udenrigsministeriet, i afskrifter befordret videre til finansministeriet.²¹

Da guvernør Hedemann i 1898 redegjorde for den private korrespondance, skrev han udtrykkeligt, at meddelelserne deri var til »den Myndighed, der er den afgørende«, og det er naturligvis denne realitet, der har medført, at hans breve er bevaret i et offentligt arkiv.

²⁰ A. F. Kriegers privatarkiv (5810), C. 1. a.

²¹ Finansministeriets arkiv (RA), sekretariatet, journal 1873.

Amtsmandsindberetningerne 1735, landbrugskrisen og folkemanglen

AF HANS SODE-MADSEN

Da Fridlev Skrubbeltrang i 1937 anmeldte Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757–1919, gjorde han med rette opmærksom på mængden af hidtil lidet benyttede embedsmandsindberetninger.¹ Således med amtsmandsindberetningerne 1735. Det danske landbrug havde siden Store nordiske Krigs afslutning befundet sig i en alvorlig økonomisk krise; 1733 genindførtes Landmilitilsordningen, og Stavnbandet kom til verden. Amtsmandsindberetningerne omhandler såvel krise som kriseforanstaltninger, og giver et fyldigt indtryk af, hvordan kompromiset mellem godsejernes og militærets ønsker virkede i praksis. Problemet omkring en påstået folke-mangel spiller her en afgørende rolle.

Med de begrænsninger som både materialets størrelse og den til-delte plads afstikker, vil amtsmandsindberetningernes anvendelighed som kilde til viden om den økonomiske krise og folkemanglen i 1720erne og 1730erne blive belyst. Dog må det allerede her pointeres, at følgende artikel ikke giver sig ud for at være en gennemgribende analyse af materialet – således er f.eks. indberetningerne fra købstæderne ikke medtaget –, men snarere en introduktion til et kildemateriale, der ikke tidligere har været udnyttet i sin helhed (jfr. note 9).

General Landets Økonomi- og Kommercekollegium, dets oprettelse og reskriptet til stiftamtændene 25. juni 1735

I begyndelsen af december 1735 meddeltes det greverne Danne-skjold-Samsøe og Otto Thott og oversekretær Johan Sigismund Schulin, at de var udnævnt til deputerede i det nyoprettede General Landets Økonomi- og Kommercekollegium.² Samtidig blev de orienteret om kollegiets arbejdsfelter og om dets afgrænsning til især Danske Kancelli og Rentekammeret. Af reskriptet fremgår det ikke, hvilke bevæggrunde der havde ført til kollegiets oprettelse, men af instruksen får man det indtryk, at den økonomiske krise må have

¹ Historisk Tidsskrift 10. rk. IV, s. 134–40.

² RA. Sjællandske Tegnelser, 5. december 1735, nr. 579–81.

været en væsentlig faktor. Der opregnes heri 15 punkter, ligeligt fordelt mellem byerhverv og landbrug, der sammenlagt giver et dækkende billede af næringslivets tilstand på det pågældende tidspunkt. For at sikre de deputerede mod at blive bebyrdet med for meget arbejde indrettedes udover det overdirektorium, hvori de havde sæde, to sideordnede departementer, det ene tillagt sager vedrørende handelen, det andet »landøkonomien vedkommende«. Som kommitterede ved 1. departement udnævntes Frederik Holmstedt og Cai Frederik Schnell, mens Herman Leopold, Conrad Christian Dauw og Johan Frederik Friis indtog pladserne i 2. departement. Overdirektoriet tre medlemmer havde direkte forestillingsret over for Christian VI.

Omkring de 15 arbejdspunkter grupperer der sig to materiale-samlinger, amtsmandsindberetningerne og projekter indsendt efter almindelig opfordring af 30. december s.å. om at udtale sig om »noget til det almindelige bedste, være sig landvæsenet, manufaktur eller commercien vedkommende«.³

16. juni 1735 erfarede kongen gennem Rentekammeret, at »som Eders Kongelige Majestæt allernådigst haver befalet, at alle stiftamt-mænd i Danmark skulle tillægges ordre visse poster, negotiens tilstand i særdeleshed betræffende, at undersøge, så haver vi på Eders Majestæts allernådigste velbehag, siden denne sag både er af betydning og vidtløftighed, og eftersom i lige tilfælde plejer at ske, allerunderdanigst forfattet et kongeligt reskript til hver stiftamtmand især, hvorudi alle de til undersøgning anbefalede poster fra ord til andet ere indførte«. Underskrevet H. F. Holstein, P. J. Bornemann og Otto Thott.⁴ Sammen med relationen fulgte 8 punkter, som stiftamtmandene via amtmændene, byernes magistrater »og andre vedkommende« skulle besvare. Også her er der tale om en deling mellem spørgsmål vedrørende land og by.

Tanken om at få landets erhvervsmæssige stilling under krisen belyst ligger altså ca. et halvt år forud for Kommercekollegiets oprettelse, og kan sikkert betragtes som et »forstudie« til dette.⁵ Da kollegiet kom i gang, overførtes indberetningerne hertil.

³ Kommercekollegiet A 2, Danske og Norske Forordninger Litra A, 1735–52.

⁴ RA. Rentekammerets Relations- og Resolutionsprotokol 1735 nr. 89. Rentekammerets Ekspeditionsprotokol nr. 17, 1732–36 nr. 182.

Mens besvarelsen i stiftsrelationerne på forhånd var fastlagt gennem de 8 punkter, viser de indsendte projekter efter sagens natur et mere spredt billede. Den almindelige opfordring udløste en mængde forslag, men til forskel fra 1755-opfordringen var landbrugsprojekternes antal forsvindende få. Til gengæld er de interessante derved, at de i deres behandling af så betydelige problemer som hoveriet og fæstebondens stilling i hovedgårdssystemet på mange måder foregriber den begyndende reformlitteratur efter 1755. Amtmandsindberetningerne har som ventet ikke overladt den slags radikale spørgsmål nogen nævneværdig plads, og det er derfor værdifuldt, at projekterne komplementerer indberetningernes »mangler«.

Indberetningerne foreligger med ganske enkelte undtagelser komplet. Hvor originalerne mangler, kunne to udveje benyttes: 1) alle indberetninger samledes i afskrift i en stiftsrelationsprotokol og 2) refereredes i en deliberationsprotokol. En sammenligning mellem original, stiftsrelationsprotokol og deliberationsprotokol viste, at afskriften i stiftsrelationsprotokollen var en kraftig forkortelse af originalen, mens referatet i deliberationsprotokollen var så fyldigt og loyalt, at denne sidste er blevet benyttet til at udfylde de fundne huller.⁶

Tendens og lokalforskelle

Materialet belyser landbrugets forhold ud fra et godsejerssynspunkt, og dette var almindeligvis lidet differentieret. Projektprotokollens korrigerende indslag er væsentlige, idet de kommitteredes svar på den her fremførte kritik af hovedgårdssystemet viser statsmagtens indstilling til samme. Amtmænd og godsejere var stort set enige om årsagerne til landets slette tilstand – de to hverv var ofte forbundet i én og samme person –, hvilket vil fremgå af de i det følgende benyttede eksempler.

Sin tilsyneladende ensartethed til trods udviser indberetningerne

⁵ Kristof Glamann: Otto Thott's uforgribelige tanker om kommerciens tilstand. Et nationaløkonomisk programskrift fra 1735. Københavns Universitets festskrift 1966, s. 66.

⁶ Materialeoversigt: RA. Kommercekollegiet. Danske og Norske Stiftrelations Protokoll 1735–36. Relationer over de danske Stifters Tilstand 1735–97 B. Supplikprotokol vedkommende Danmark og Norge Litra A. Projektprotokol Litra A, 1736–40. Deliberationsprotokoller til samme.

forskelle af geografisk og traditionsbetinget natur. Hvor jorden var decideret dårlig, som f.eks. i Nordvestjylland, var biindtægter som fiskeri og strømpestriking (Hammerum herred) en betingelse for at få økonomien til at løbe rundt. Øxeneksporten var et jysk hovederhverv og desuden eksporteredes næsten alt korn til Norge fra Jylland. På Fyn og den sjællandske øgruppe var produktionen lagt an på korn, fedevarer og mejeriprodukter med København som stor-aftager. Da amtmand Adeler, Kalundborg, Dragsholm, Sæbygård og Holbæk amter foreslog, at andre landsdele ikke skulle have adgang til det københavnske marked, afviste kollegiet det følgelig med, at Sjælland i forvejen var privilegeret i så henseende.

Af geografisk karakter var ligeledes fordelingen af større og store hovedgårde. Her lå Sjælland i spidsen efterfulgt af Jylland, Fyn og Lolland-Falster i nævnte rækkefølge. Stordrift var på denne tid lig med god bonitet.⁷ Den igennem lang tid stedfundne vækst i stordriften medførte imidlertid en alvorlig forringelse af fæstebøndernes vilkår. Da Vornedskabet ophævedes 21. januar 1702 var det kun for mænd født efter denne dato, og ved Landmilitsens genindførsel 1733 var Vornedskabet derfor stadig gældende for alle mænd over 34 år på Sjælland og Lolland-Falster. Her var således tradition for at sikre arbejdskraften på hovedgårdsjorderne. Sjælland var desuden – eller måske snarere derfor – det område, hvor stordriften slog klarekest igennem. De sjællandske indberetninger tegner da også det mørkeste billede; kun ganske enkelte steder tales der om, at skatterne betales uden restancer eller udlæg.

På Fyn falder det i øjnene, at der ikke klages over det umulige i at få skatterne inddrevet. Om landgilden hedder det, at kun meget lidt kunne fås heraf, hvilket tyder på, at de fynske godsejere i modsætning til deres sjællandske kolleger, der helt har opgivet at regne med landgilden, dog har haft en – omend lille – indtægt af denne afgift.⁸ De fynske indberetninger giver i det hele taget indtryk af en mere moderat økonomisk tilstand og mindre undertrykkelse af fæstebønderne, måske fordi traditionen fra Vornedskabet ikke fandtes her.

For Jyllands vedkommende varierer forholdene stort set efter

⁷ Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525–1774. Kbh. 1957, s. 176–86.

⁸ Således bl.a. Nyborg og Tranekær amter.

jordens bonitet. Nordjylland var her ringest og manglen på fæstere følelig. Langt bedre stod det til i Århus stift. Fra alle amter forlyder det, at skatterne betales og landgilden jævnlige svares de fleste steder. Oplysningerne fra Viborg stift er sparsomme og antyder slette tilstande; bønderne har svært ved at svare skatterne, og den bedre jord sydpå har virket dragende på karlene. Øxeneksporten var i hastig tilbagegang, hvilket var så meget mere uheldigt som jorden p.g.r.a. dårlig kvalitet ikke egnede sig til korndyrkning. Tilsvarende dårlige forhold kendetegner Ribe stift. Befolkningstætheden var lille og stiftet præget af Vesterhavet. Bedst har Riberhus og Koldinghus amter klaret sig; skatter og afgifter kom nogenlunde ind, men indtægterne var stærkt afhængig af øxeneksporten. Omvendt i de fattige Lundenæs og Bøvling amter. De fleste hovedgårde var små, og proprietærene kunne dårligt klare at hjælpe fæsterne med udlæg for skatter. Dog synes de fåtallige oplysninger at pege på et godt forhold mellem herremænd og fæster. For karlene var det en stor fristelse at rømme til Holsten, hvor lønnen var bedre og militsen ukendt.

Sammenfattende må det siges, at Sjælland indtog en særstilling m.h.t. dårlig behandling af fæsterne, mens forholdene bedredes på Fyn og i Jylland.

Krise og kriseforanstaltninger

Fredsårene efter Store nordiske Krig betød for Danmark indgangen til en af de værste kriser i landbrugets historie.⁹ Overgangen til fredsøkonomi, svigtende afsætning af kvæg og korn, kan nævnes som årsager til lavkonjunkturen. Omlægningen af det engelske landbrug viste nu resultater i form af øget konkurrence på kornmarkederne, og da hollænderne i 1724 lagde en høj indførselstold på

⁹ Standardværket til belysning af periodens historie er stadigvæk Edvard Holm: Danmark-Norges Historie 1720–1814, her bd. II, Kbh. 1894. Holm har øst flittigt af amtsmandsindberetningerne, men hans gennemgang af disses indhold s. 374–83 tyder på, at han har benyttet stiftrelationsprotokollen, hvori indberetningerne refereredes kortfattet, og da sikkert i udvalg. Gennemgangen virker under alle omstændigheder generaliseret og er flere steder vildledende. Jfr. tillige Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660–1800. Kbh. 1940. Indberetningerne er heri bl.a. benyttet til at belyse spørgsmålet om folkemanglen.

stude og fedeverer, gik det jyske hovederhverv næsten i stå. Krisen kulminerede omkr. 1735 og vendte først 10 år senere. Pengemanglen bevirkede, at der ikke blev gjort noget forsøg på at omlægge produktionen, men om det havde virket i den foreliggende situation er desuden tvivlsomt. Da regeringen greb ind, var det ikke med en udpræget merkantilistisk politik. Landbefolkningen udgjorde det store køberpublikum, og kun ved at bringe dette på fode igen kunne næringslivet som helhed komme til at fungere normalt.

10. februar 1731 ophævedes forordningen af 16. marts 1725 om forbud mod at nedlægge bøndergårde og inddrage jorden under hovedgården. Samme år 5. januar var hartkornsskatten blevet nedsat med i alt 11 %, men at denne nedsættelse ikke betragtedes som tilstrækkelig, viser de talrige klager over skatternes højde. 4. februar udgik landmilitisforordningen, hvorefter – udover de militære hensyn – arbejdskraften sikredes hovedgårdsdriften. Til de nævnte kriseforanstaltninger lægger sig forbudet om indførsel af udenlandsk korn til Danmark og det søndenfjeldske Norge af 16. september 1735. Hjemmemarkedet skulle konsolideres ved at pristrykkende konkurrence holdtes ude.

Kornet og den jyske øxeneksport

At dømme efter indberetningerne havde kornindførselsforbudet ingen direkte eller snarlig virkning. Tre årsager kan tænkes hertil. For det første markedets træghed; en eventuel prisstigning måtte have tid til at slå igennem. For det andet var forbudet ikke fuldstændigt, idet hverken det slesvigske eller det femernske korn var udelukket. Og for det tredje har regeringen sikkert gjort sig overdrevne forestillinger om virkningerne af restriktionen; om nogen kornimport af pristrykkende størrelse var der tilsyneladende ikke tale.¹⁰ Årsagerne til de lave priser må givetvis søges andetsteds, og en almindelig overproduktion af korn forekommer rimeligst. Når f.eks. proprietær Poul Juul til Åstrup gods, Roskilde amt, melder, at der er en Guds velsignelse af korn i amtet, giver det et fingerpeg i denne retning.

Klager over de lave kornpriser er jævnt fordelt over hele landet. For Sjællands vedkommende er stiftamtmand Joachim von Gersdorffs indtryk repræsentativt. Ikke blot får bonden ingen verdens

¹⁰ Glamann: Otto Thott, s. 34.

ting for sine varer, men han må oven i købet betale dyrt for sine fornødenheder i købstæderne. Grundet dette misforhold kom han let i restance og yderste armod, og kornindførselsforbudet måtte hilses med tilfredshed, især hvis det også kom til at omfatte det slesvigske og femernske korn.¹¹ Christian Frederik von Holstein til Cathrineberg, Roskilde amt, foreslår en minimalprisordning for korn og en maksimalprisordning for købmandsvarer, hvorved der skulle sikres et rimeligt forhold mellem bondens indtægter og udgifter. Mere kuriøst var hans forslag om at beså købstædernes kornmarker med tobak. Landet ville kunne spare importen af denne vare og kornpriserne stige p.gr.a. det mindskede udbud. De kommitterede anså forslagene for »impracticable« og henviste i øvrigt til forordningen af 7. august 1687, hvorefter $\frac{1}{4}$ af købstadsjorden skulle udlægges til tobaksavl. Købstæderne burde følge forordningen medmindre de kunne bevise, at det ikke lod sig gøre. Tidligere amtsforvalter, nu forpagter på Ringsted kloster, Jacob Jürgensen, mente der burde oprettes en bank, der kunne købe bondens korn. Startkapitalen skulle skaffes ved, at bønder og proprietærer på forhånd skulle indbetale 2 mk. pr. td. htk. Han mente dernæst, at kapitelstaksterne burde fastsættes af kollegiet ved Mikkelsdag (29. september) i stedet for som nu af bispem og præsten i januar og februar. Foruden at foreslå en minimalprisordning opfordrede han til oprettelsen af kornmagasiner i hvert amt, hvortil bonden kunne henføre sit kornoverskud og blive betalt efter kapitelstaksten.¹² Kollegiet ville overveje kornmagasintanken, men anså de øvrige forslag for umulige.

Forholdene på Lolland-Falster svarede i det store og hele til de sjællandske, men indberetningerne stiller ingen forbedringsforslag.

Amtmand Hans Simonsen, Assens og Hindsgavl amter, mener at de lave kornpriser især går ud over rytterbønderne, fordi disse kun havde kornavlen at leve af. Også på Fyn træffes der et forslag om kornmagasiner. Amtsforsvalter Johan Frederik Friis, Nyborg og Tranekær amter, nu kommitteret i 2. departement, fremsatte tanken og henvistes til svaret givet Jacob Jürgensen.

I Jylland drejede besværingerne sig som nævnt hovedsagelig om nedgangen i oxeneksperten til Holland og Nordtyskland (Ham-

¹¹ Frederiksborg og Kronborg amter.

¹² Projektprotokollen nr. 95, deliberationsprotokollen hertil.

borg¹³). Udover indførselstolden fra 1724 forværredes situationen ved, at der fandt en stigende opfedning af stude sted i Groningen og Vestfrisland. Resultatet var ifl. amtmand Ditlev Trappov, Dronningborg, Silkeborg og Mariager amter, at mens der tidligere betales 40 rdl. for hver et-års staldede øxen, solgtes nu et par to-års staldede for under 30 rdl. kurant. Den danske udførselstold nævnes kun i en enkelt indberetning. Amtsforvalter Caspergaard, Ørum og Vestervig amter, mente at denne udgift kunne pålignes hovedgårdstaksten samt bøndernes og præsternes hartkorn, hvilket afvistes af de kommitterede. Hverken præster eller bønder måtte jo stalde øxne og hartkornet trængte mere til afslag end pålæg. Udførselstolden blev desuden anset for betydningsløs. Stiftamtmand Christian Carl Gabel, Ribe stift, besværede sig voldsomt over land- og forprang. Han nævner desuden, at landstrygere og andre ukendte personer, helt op til 40 ad gangen, »gør komplot« og med ladte våben drev 200 á 300 øxne forbi toldstederne. Sådanne folk burde efter pågribelsen indsættes på livstid i Bremerholm, hvortil de kommitterede bemærkede, at »da måtte det parti være stærkere, som skulle påtage sig dem at anholde«.

De kommitteredes lyst til at gribe ind over for kornpriser og øxeneksport var ikke overvældende. Lave fødevarepriser (leveomkostninger) var en fordel ud fra en merkantilistisk tankegang, og en tvungen forhøjelse af kornpriserne ville uvægerlig slå igennem på andre varer. Hertil kom, at de fremsatte forbedringsforslag kunne afvises under henvisning til en forøget administration og vanskelig kontrol. Tilsvarende stillede man sig skeptisk over for tanken om en håndhævelse af forordningerne om, hvad der måtte – eller skulle – dyrkes på købstadsjorden. Erfaringerne havde f.eks. vist, at dansk tobak kun kunne sælges, hvis den var »meleret« med udenlandsk tobak.

At landbruget som helhed ikke kunne svinge om til en mere lønende produktion, giver krisen sin mørke karakter. Afsætningskrisen betød, at fæstebonden havde stigende besvær med at svare sine skatter og afgifter. Proprietæren måtte da enten lægge ud for ham eller fradømme ham gården. For at klare udgifterne så langt det lod sig gøre måtte bonden i mange tilfælde sælge sit korn straks efter høsten, og et sådant stort tidsbestemt udbud trykkede pri-

¹³ Glamann: Otto Thott, s. 60–74.

serne. Det indskrænkede kvæghold, tildels bestemt af vinterfodningsproblemet, medførte utilstrækkelig gødskning, og foldudbyttet var derfor ofte så lavt som 3–6 på middelgod jord.¹⁴ Ligeledes betød de lave indtægter, at bonden så sig henvist til at benytte midlertidig, lejet arbejdskraft, i stedet for at have faste tjenestefolk. Godsejeren kunne tildels kompensere sit indtægtstab ved enten at udvide hovedgårdsjorden eller dyrke den mere intensivt. I begge tilfælde steg hoveribyrden. Med Stavnsbåndets indførelse 4. februar 1733 støttede regeringen på afgørende vis tesen om, at kun hovedgårdsdriften i det lange løb var lønnende.

Hovedgården og skatterne

En af enevældens største og mest umiddelbare gevinster var den direkte kontrol med skatteudskrivningen, baseret på et fast mål, hartkornet, og udregnet på grundlag af matrikuleringen 1681–88. Opmålingen var efter indberetningerne at dømme mere præget af sansen for lighed end af nøjagtighed, og fra hele landet lød derfor klager over matriklens størrelse og uretfærdighed. Bag den enstemmige jamren lå ønsket om at få skatterne nedsat. Men sammenlignes indberetningerne bliver det klart, at ikke alle klager var lige »ægte«. Således viser de fynske relationer, at skatter og afgifter her indgik med langt mindre besvær end i det øvrige land.

Fra første færd anlagde kollegiet det synspunkt, »at om nogen soulagement for bonden på anden måde kunne være at udfinde, var det langt bedre end at røre ved matriklen, som alt nærmere bliver at overlægge«. ¹⁵ Statens indtægtsbehov og en sænkning af skatterne harmonerede heller ikke på Christian VI's tid.¹⁶

Et problem for sig udgjorde i denne forbindelse de kongelige ryttergodser, der mod slutningen af 17. årh. var på ca. 44.000 td. htk. Under Store nordiske Krig skete en betydelig omlægning af rytterdistrikterne med det formål at samle hvert rytterregiments gods mest muligt.¹⁷ Tidligere amtsgoods gjordes til ryttergoods, og en del af det i 1660 udlagte krongods, det s.k. relutionsgoods, ind-

¹⁴ Projektprotokollen nr. 95.

¹⁵ Deliberationsprotokollen, Københavns amt.

¹⁶ Jfr. Jens Holmgaards anmeldelse af Glamann: Otto Thot, Historisk Tidsskrift 12. rk. II, s. 478–83.

¹⁷ K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark. Kbh. 1906–26. Bd. II, s. 62 ff.

løstes. Til gengæld solgtes størsteparten af det krongods, der lå uden for rytterdistrikterne. På Sjælland var køberne hovedsagelig proprietærer, hvorved godskoncentrationen fremmedes, hvorimod man i Jylland møder godsejere, borgere, præster og bønder som aftagere.¹⁸ At det kunne gå galt, viser udtalelsen fra Ørum og Vestervig amter om at »proprietærene selv så højlig forkøb sig ved ryttergodskøb in anno 1715«. Slutfacit blev, at det ny ryttergods, fordelt på 12 rytterdistrikter, kom til at omfatte 65.000 td. htk., ca. $\frac{1}{5}$ af det samlede hartkorn. Samtidig forlagdes rytteriet til de kongelige hoved- og ladegårde. Statsgælden efter krigen medførte et betydeligt salg af krongods; skattebyrden havde længe været nær bristepunktet, og jordsalg var nu som tidligere en naturlig løsning. Desuden var der ved omlægningen fremkommet arealer, som staten under de vigende konjunkturer ikke kunne forvente megen glæde af. Bemærkelsesværdigt er det derfor, at prisen var så høj som i gennemsnit 50 rdl. pr. td. htk., især når det tages i betragtning, at det store udbud trykkede priserne.¹⁹

Rytterbonden var, sammenholdt med den private fæster, privilegeret. Den normale ryttergård var på 8 td. htk. og ydelsen til rytteren omregnet fra naturalier til penge ca. 32 rdl. årligt. Til gengæld var han fritaget for landgilde, udskrivning til militæret, indkvartering, kontributioner, ægt og arbejde samt alle visse og uvisse udgifter. Dog skulle han betale kirke- og præstetiende samt udføre vej- og broarbejde. Til sammenligning måtte en fæster alene i hartkornsskatter årligt betale 3 rdl. pr. td.

Omlægningen af ryttergodset medvirkede i betydeligt omfang til at bedre statens finansielle forhold. Således gav krongodset før omorganisationen af rytterdistrikterne et overskud på omkring 100.000 rdl. årligt, men steg i tiden 1721–30 til ikke under 300.000 rdl. pr. år.²⁰

Da rytteriet forlagdes til de kongelige hoved- og ladegårde, ændredes rytterbondens afgift, således at han nu skulle betale 4 rdl. pr. td. htk. til rytterkasserne, altså det samme som den ældre naturalieydelse havde været omregnet til i penge. Men da afgiften

¹⁸ Jfr. Boisen-Schmidt: Studier over statshusholdningen i Frederik IV's regeringstid. Kbh. 1967, s. 323 ff.

¹⁹ Boisen-Schmidt: Fr. IV, s. 396 f.

²⁰ Boisen-Schmidt: Fr. IV, s. 210.

skulle regnes efter normalt hartkorn mod tidligere reduceret, var der tale om en reel stigning. Den store forandring skete dog først i 1732. Rytterbønderne skulle herefter svare skatter og landgilde på linje med øvrige fæstebønder. Årsagen var, at rytteriet atter var blevet flyttet, denne gang til købstæderne, hvorefter opretholdelsesudgiften ikke mere påhvilede rytterbønderne. Kronen havde ved denne transaktion forøget sine indtægtsmuligheder betydeligt, men samtidig begyndte klagerne at strømme ind. Især på Sjælland og Falster føler man sig ramt, mens besværlighederne fra Fyn – Assens og Hindsgavl amter – mere drejer sig om selve omlægningen end om det økonomiske efterspil. Fra Jylland mangler særskilte indberetninger om rytterdistrikterne. Amtmand Hans Simonsen, Assens og Hindsgavl amter, giver en dækkende beskrivelse af de ændrede vilkår og deres følger. Fæstere, der tidligere havde været gældfri, eller endog havde haft rede penge i forråd, var nu kommet i slet og pauver tilstand. Nogle har måttet forlade gården, og det »fornemmelig af det forrige og gamle ryttergods, som under det ny distrikt blev indkorporeret, af årsag de forhen havde afslag i matriklen, at de ikke svarede til rytterhold af nær så meget hartkorn, som deres iblandt meget højtskyldende gård står for, hvorimod de efter distriktets indretning præcise har måttet betale skatter og afgifter af deres fulde hartkorn og derfor ikke så almindelig nydt sådan nedsætning såsom: penge til bæsters indkøb, forstrækninger til sædekorn, eller aldeles deres restancers eftergivende, som de forhen i påkommende udkrævende tilfælde blev accorderede og hjulpen med . . .«. Blev regimentsavance-penge og andet, som blev opkrævet af Rentekammeret, ikke prompte betalt, blev bonden udsat for militær eksekution. Når han derefter ikke kunne betale mere, sattes han af gården, »som da med en anden mere formuende bonde må forsynes«.

Det er nævnt, at kollegiets stilling til skattnedsættelser var, at kunne der findes andre udveje, burde sådanne først forsøges. Efterhånden som man nåede igennem de fynske og jyske indberetninger, blev de kommitterede imidlertid mere forstående over for sammenhængen mellem skatterestancer og faldende konjunkturer. Således i behandlingen af det sydsjællandske og fynske rytterdistrikt samt i svaret på et anonymt projekt »hvorfor den sjællandske og lollandske bonde skal befindes doven og uvillig«. ²¹ Om noget helhjertet stemningskift er der næppe tale. Tilsyneladende erkendte man en

højere og anden sammenhæng: kronens pengebehov og skatternes inddrivning, eller med Otto Thotts forsigtige vurdering: »Men i hvad nytte sådan afslag end kunne medbringe, både fra hånden og i tiden, er dog vel nu aldeles derpå ej at tænke, siden de nærværende udgifter ikke lider revenuernes formindskelse, medmindre man kunne udfinde en anden vej til at stoppe dette tab, hvorpå dog vel var at tænke.«²² Kollegiet foreslog da også, at man ganske enkelt solgte rytterdistrikterne, idet de under de nuværende forhold gav »et meget slet facit«. »Og skulle da befindes, at Deres Kongl. Maj. af et lige stort proprietærgods, hvorudi Deres Kongl. Maj.s kapital ikke stikker har haft langt mere, og kan altså ikke se andet end det var jo til Deres Maj.s største fordel med tiden at skille sig ved det meste og sletteste deraf.« Skattnedsættelser kunne herved erstattes af udsigten til mere sikre indtægter – og rådet blev da også fulgt.

Fæstegårdens skatter og afgifter

Landbrugets indtjeningsmuligheder forbedredes først fra omkring 1740, men de var langsomme og ustabile (kvægpesten 1746). Kunne godsejeren ikke få sine skatter på landgilden hjem, måtte han på tinge én gang om året få bekræftet sine tilgodehavender, idet han ellers ikke ville få dem anerkendt af landstingene. Nicolai Ostorff nævner i et af sine projekter, at godsejerne kunne svindle med restancetingsvidnerne, men afvises med, at »om restancetingsvidners urigtighed må vel projektanten, som en fordærvet foged tale af erfaring, men ellers holder man for, at der dog findes mange proprietærer udi landet, som er for retsindige til at practicere, hvad han her foregiver«.²³ I det følgende vil der nærmere blive redegjort for de økonomiske forholds indvirken på fæstevilkårene og den såkaldte folkemangel.

I projektprotokollen findes to regnskaber over en fæstegårds indtægter og udgifter.²⁴ Heraf ses, at de udgifter, der regnedes med, var hartkornsskatter, konge- og kirketiende, præstetiende samt folke-

²¹ Projektprotokollen nr. 93. Deliberationsprotokollen, Ålborghus amt.

²² Glamann: Otto Thott, s. 90. Deliberationsprotokollen, Assens og Hinds-gavl amter.

²³ Deliberationsprotokol til projektprotokol nr. 2 og 14.

²⁴ Projektprotokollen nr. 95 og 132.

løn. Landgilde eller folke- og familieskatten nævnes ikke. Hermed bekræftes den formodning, som indberetningerne har efterladt, at landgilden kom i sidste række på budgettet og i mangfoldige tilfælde slet ikke blev betalt. Hvad angår folke- og familieskatten, blev denne fremdraget i to jyske relationer p.gr.a. de uheldige virkninger, den havde på selvejerbønderne. Mens gårdfæsterne klagede over skatternes bortforpagtning og den dermed forbundne hårdhændede indkrævningspolitik, fremgår det af indberetningerne fra Århus og Viborg stifter, at folke- og familieskatten kunne føre til en i sidste ende tragisk form for snyderi blandt selvejerne. Amtmændene Ditlev Trappaud, Dronningborg, Silkeborg og Mariager amter, og Selius Møller, Skivehus amt, har affattet næsten enslydende erklæringer om dette problem. »For at undgå bemeldte utålelige konsumtion«, hedder det hos Trappaud, »og ikke leve af skatteforpagternes direktion, sælger de pro forma deres påboende gårde til en proprietær, præst, borger eller en anden, som de har fortrolighed til, udgiver et formeligt skøde, lader samme læse til Landsting, tager fæstebrevskvitteringsbog og lader landgilde til et skin afskrive og derimod forsyner sig med en revers, ungefåhr at disse dokumenter ikke skal komme dem eller deres arvinger til præjudice . . . Når nu besidderen af skødet dør, førend skødet til en anden protektor bliver transporteret eller til ejeren imod reversen udvekslet, dependerer det af arvingernes og kreditorernes diskretion at holde sig til så lovfaste dokumenter og at tage gårde i arv eller gældsbetaling uden nogen vederlag, hvorpå også kunne vises eksempler. Dør bonden først, så forretter dennes pro forma husbond skiftet uden nogens rettens middels overværelse og da dependerer det ligeledes af ham selv at tage hans i (dødsboet) befindende revers til sig og således gøre sig til virkelig husbond.« Ditlev Trappaud foreslår derfor, at folke- og familieskatten modereres. Som plaster på såret henviser han til, at selvejerbønderne i krigstider kunne tåle at betale mere i skat end fæstebønderne. De kommitterede bifalder forslaget, men henviser uden kommentarer til Rentekammeret.

Hartkornsskatten beløb sig årligt til 3 rdl. pr. td. htk. og betaltes dels i penge og dels i korn. I tiden 1731–35 og 1744–46 var der mulighed for at svare skatten udelukkende i penge, hvilket dog ikke betød at afgiften lå fast. I Rentekammeret opererede man med en omregningstabel for korn/penge, hvorefter kornet var sat til en

højere salgspris end den normale i dårlige år og omvendt i gode år.²⁵ Når udgiften til tiende og folkeløn lagdes sammen med hartkornsskatten, udviste de nævnte regnskaber i projektprotokollen et underskud pr. td. htk. på 1 rdl. 1/3 sk.²⁶ Projektanten tilføjer, at bonden »har intet at føde sig, kone og børn med samt betale husbonden sin landgilde af, så han tit og ofte må abandonere både karl og pige, sælge og leje sin jord og eng bort til andre og således ruinerer både sig og sit herskab, der i påkommende ulykkelige hændelse af ildebrand, misvækst og smitsom syge, må forsyne ham både med æde- og sædekorn«. ²⁷ Udtalelsen er repræsentativ for store dele af landet, og tidligere stiftamtmand på Sjælland, Christian Frederik von Holstein til Cathrineberg, Roskilde amt, udtrykker også den almindelige proprietæropfattelse: »og fordi manglen på penge er så stor i landet, så må vel de fleste om nogle år ved disse omstændigheder lade deres gods gå konkurs.« De kommitterede tog da også projektantens regnskab alvorligt. I svaret hed det, at man ikke kunne undlade at gøre Hans Majestæt opmærksom på landgodsets slette tilstand. Alle ruineres, men da der ikke ses noget middel herimod, medmindre det går ud over kongens indtægter, »så er enhver øm over at røre derved«. ²⁸ Spørgsmålet henvistes til Rentekammeret.

Karakteristisk for de fynske og jyske skatteklager er den større forståelse, landbrugets to parter, godsejer og fæster, havde for hinandens besværligheder. Ingen af de implicerede kunne undvære hinanden; godsejeren måtte af egen nød holde sine fæstebønder i tilpas produktionstilstand, men for bonden blev hjælpen ofte af ensidig natur og en bremse på nødvendige eller rimelige forandringer i afgiftssystemet. Belærende er således de kommitteredes svar på et projekt, hvori indgik tiendeafløsning i penge: »Eksempel har man af ryttergodset, som med den nye indretning anno 1718 blev pålagt at svare i stedet for kongens anpart i tiende 2 mk. 8 sk. á td. htk., hvilket såvidt var godt nok for bonden i henseende til fodringen, men det er meget bekendt, at mange langt hellere havde

²⁵ H. Nielsen og V. Thalbitzer: Skatter og skatteforvaltning i ældre tider. Kbh. 1948, s. 50.

²⁶ Projektprotokollen nr. 95.

²⁷ Projektprotokollen nr. 95.

²⁸ Deliberationsprotokol til projektprotokol nr. 95.

²⁹ Deliberationsprotokol til projektprotokol nr. 2.

leveret tiende in natura.«²⁹ Et lignende forslag havde amtmand Lilienskjold, Ringsted amt, stillet. Enten skulle bonden betale en sum penge, eller også skulle han svare dobbelt så meget i skæppen som i kærven. Dette afvistes, thi var det end til gavn for et gods, var det måske til skade for et andet, »foruden andre inkommoditeter deraf kunne flyde«. Der var i det hele ingen stor lyst til at pille ved skatterne. Når det i et anonymt projekt forklaredes, hvorfor den sjællandske og lollandske bonde syntes doven, nemlig fordi han aldrig så resultatet af sine anstrengelser, modargumenteredes der med, at godsejeren aldrig modtog sine afgifter, men tværtimod ofte måtte lægge ud for skatterne.

Fæsteforhold og folkemangel

Forholdet ved den såkaldte folkemangel var ikke, at der var mangel på mandskab til at overtage ledige fæstegårde eller dyrke jorden, men derimod en udbredt ulyst blandt karlene til under de bestående forhold at blive fæstere. For godsejeren betød det, at han kun med stort besvær kunne få sine ledige gårde besat, og da slet ikke med de »velhavende karle« han sukkede efter. For fæsteren var der tilsvarende besvær med at få den nødvendige faste arbejdskraft, ifald han havde råd til den.

Klagerens antal og styrke følger det normale skema: flest fra socialt dårlige (Sjælland) og økonomisk dårlige (Nordjylland) egne. Med undtagelse af Tryggevælde amt er rytterdistrikterne vanskelige at bedømme p.gr.a. et spinkelt materiale, men tilsyneladende ligger de på linje med forholdene i den pågældende landsdel.

Da Christian VI's første konseil behandlede spørgsmålet om Landmilitsens genindførelse, kommenterede det klagerne over folkemanglen ved at henvise til, at en del proprietærer bebyrdede deres bønder med for stærkt hoveri »og anden hård omgang«. Da nu mandskabet derved afskrækkedes fra at fæste en gård på deres gods, var det naturligt, at de søgte hen, hvor vilkårene var bedre, »og dette er det, som supplikanterne søger at hindre ved den af dem proponerede Landmilits, på det de samme, ligesom tilforn sket er, kunne misbruge og derved tvært imod loven og forordningerne true den uvittige bonde at blive ved godset og antage en øde gård, såfremt han ellers ikke vil være soldat«.³⁰ Man lagde kort sagt ansvaret for den manglende fæstelyst over på proprietærene selv. Dette synspunkt træffes også i de kommitteredes behandling af de

mange indkomne klager over vanskelighederne med at skaffe arbejdskraft. Når således proprietær Christian Welding til Edelgave, Roskilde amt, besværer sig over, at han ikke kan få sine øde gårde besat, afvises dette med, at så må der »stikke noget under«, thi han har i selv samme indsendte supplik erklæret, at der var folk nok, men at de var dovne og løssagtige.³¹ Som helhed viser indberetningerne, at især to faktorer var centrale i folkemangelproblematikken. Dels de militsfrie år 1730–33 og dels pengemanglen blandt fæsterne.

Ses sagen fra bønderkarlenes side var der frygten for, at de ikke kunne få deres retmæssige løn, samt at det daglige underhold var af for ringe kvalitet. Stiftamtmand Joachim von Gersdorff, Sjællands stift, udtrykker det således: »Jeg finder det og fornødent, at bonden afskaffer sig her på amtet sine daglønnere og i stedet derfor holder sig en karl og en dreng enten på helt eller halvt år udi tjeneste, som bør nyde præference med et års fortjente løn for alle andre udgifter udi bondens bo.«

En ikke ualmindelig måde at løse lønproblemet på, var at betale med det, der var nok af, kornet. Lønnesæd nævnes i indberetningerne fra Århus stift, Dronningborg, Silkeborg og Mariager amter. Sammesteds hedder det, at bonden undertiden overlader karlen og pigen et stykke jord eller holder får for dem. De kommitterede vover, på trods af forbudet i forordningen af 19. januar 1701, at se igennem fingre hermed under hensyntagen til pengemanglen.

Imidlertid kan lønspørgsmålet ikke have været den vigtigste årsag til den manglende iver efter at blive karl eller fæster. Snarere var det udsigten til at få overdraget en fæstegård, der har været det reelle skræmmebillede. Skal man tro relationerne, var der derimod stor søgning på fæstehusene.³² Hans Philip Bockenhoffer til Katstrup, Skanderborg og Åkjær amter, går så vidt, at han ikke mener, bonden tager udvisning af gården som nogen straf, siden han ofte som husmand »mageligere kan have brødet«. Fortjenesten ved dagleje nævnes at være så høj, at man ved to dages arbejde

³⁰ J. A. Fridericia: Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie. Kbh. 1888, s. 74.

³¹ Deliberationsprotokol til supplikprotokol s. 49.

³² Odense og Ruggård, Nyborg og Tranekær, Ålholm og Maribo Kloster samt Alborghus amter.

kunne leve 4–6 dage.³³ Utvivlsomt var det forholdet, at daglønnen ikke helt fulgte med det faldende prisniveau, der gjorde sig gældende. Alligevel er det svært at tro, at stillingen som daglejer skulle have været i den grad attraktiv. Netop i dårlige tider blev der sparet på lønudgiften, og hvad angår husmændene kunne de i modsætning til gårdfæsterne ikke forvente større hjælp fra gods-ejernes side, hvilket afspejler sig i de kommitteredes udtalelser. For mange husmænd eller inderster på et gods er af det onde.³⁴

Udover de midler Landmilitisen gav proprietærene i hænde, foreslås der adskillige midler til at få gårdene besat, varierende fra pengedusører til trusler. Især på Sjælland anses tvang for en nærliggende mulighed. Christian Frederik von Holstein mener således, at »dersom Deres Kongelige Majestæt ville have den nåde og give den ordre, at en tjenestekarl, når han var lovlige overbevist, at han ikke ville arbejde for kost og løn, som han skulle, måtte ved tinghuset løbe fire gange igennem spidsrod«. Da »dette er en eksekution, hvorved et ærligt navn og rygte krænktes, og mest indløber i det militære«, afvises forslaget af de kommitterede. Derimod mente de, at en tilsigelse fra præsten på prædikestolen om at give sig i arbejde til næste Fardag var at overveje, og at man, hvis dette ikke hjalp, kunne sørge for, at de »nogen straf blev pålagt, hvorved de bedre kunne holdes i tvang«. Fra Tryggevalde amt meddeler amtmand von Bülow, at proprietærene, hvis de ikke med mange gode ord og stor hjælp kunne overtale karlene til at fæste, da »undertiden ligesom med tvang må formå dem dertil«. Lignende udtalelser træffes endvidere i indberetningerne fra Nyborg og Tranekær amter, Falster og Ålborghus amter. I to projekter, Nicolai Ostorffs (nr. 14) og det tidligere nævnte anonyme (nr. 93), nævnes fæstetvang, og det er i besvarelserne herpå de kommitteredes indstilling til hovedgårdssystemet træder tydeligst frem. »Hvad han (Ostorff) skriver om fæstetvang, at den fæstende iblandt bliver tvunget til en øde gårds antagelse imod sin vilje, samt må svare til de for hans (forrige fæstere) opløbne restancer m.v., er lige så lidt samling udi, som i det foregående. Han taler vel om lovens pag. 668. (Danske Lov 5–1–14) og om forordningen af 21. februar 1702 til bondens forsvar, mens han forbigår forord-

³³ Projektprotokollen nr. 8.

³⁴ Deliberationsprotokol til supplikprotokol s. 49.

ningerne af 9. juni 1683 og 11. december 1688, som obligerer proprietæren at svare skatterne, når bonden ikke kan; og når nu en gård er øde og slet, må vel proprietæren være glad til, når han skal persuadere en til at tage sådant et sted med en og anden frihed og duceur, samt sætte ham derhos i stand, endsige at han skulle tænke på at få igen restancerne . . .«. De kommitterede finder ingen årsag til at gribe ind i forholdet mellem fæster og proprietær, »thi jo mere en proprietær bindes hænderne og gøres indgreb i hans husholdning, til præjudice i hans dispositioner over det han ejer og for hans penge er købt, jo slettere bliver jordegodset og jo mindre liebhavere vil dertil findes«. Og videre i svaret på det anonyme projekt: »Her tales vel om at en proprietær er hård, og hvad han ikke er, da hans foged, men her tales ikke om en hårdnakket og doven bondes onde natur. Så når han ikke er i ave, er der ikke noget godt af ham at forvente.«³⁵

Trods ovenstående eksempler og forslag giver indberetningerne ingen grund til at formode, at tvang har været det mest benyttede middel til at få ledige gårde besat. Derimod at tvang ikke lå samtiden fjernt som led i godssystemets opretholdelse.

Tjenestepiger, der ikke var pålagt noget Stavnsbånd, synes at have været en mangelvare flere steder, tilsyneladende mest føleligt på Fyn. Amtmand Sehested og amtsforvalter Johan Frederik Friis, Odense og Ruggård amter, ville have pigerne til at betale en høj »skat«, hvis de ikke ville tjene. Lystrupgårds ejer, Obritz Beenfeld, Tryggevælde amt, spurgte, om det ikke var rådeligt, at pigerne »holdtes til godset«, men dette afvises. For nævnte amtmand Sehested var kvinder i al almindelighed en af årsagerne til landvæsenets slette tilstand. De giftede sig i en tidlig alder og fik et barn hvert år. Familierne blev p.gr.a. børnerigeligheden forarmede og dermed uegnet til gårdfæste. De kommitterede afviser tankerne om kvindestavnsbånd og peger på, at de tidlige ægteskaber tjente til landets »peuplering«, en af merkantilismens mærkesager.

For at undgå at fæste en gård rømmede karlene ofte fødegodset, ligesom bønderne i mange tilfælde »bortpracticerede« deres børn til den nærmeste købstad. Især bliver rømningerne i de militsfrie år angivet som årsag til folkemanglen, og Landmilitsens genindførelse var det middel godsejerne satte deres lid til i tiden fremover.

³⁵ Deliberationsprotokol til projektprotokol nr. 93.

Stiftamtmand Peter Neve, Lolland-Falster stift, siger, at der vel er dem som mener, at den frihed, der forundes bønderkarlene efter 6–8 års tjeneste, giver anledning til rømninger. Thi de én gang indrullerede og udtjente er ikke sikre på igen at være frie, hvorfor de for en sikkerheds skyld rømmer. Det var derfor bedre, om friheden helt ophævedes. Amtmændene over Viborg og Ålborg stifter mener samstemmende, at den korte militstid »gør landsoldaten opsætsig noget sted i fæste at antage«. ³⁶ Amtmand Selius Møller, Skivehus amt, anser det for en uskik, at den udtjente karl kan søge hvorhen han lyster, og at det var bedre om han forblev i rullen, så længe han var tjenstdygtig. Denne ordning ville hindre, at karlene flyttede fra dårlige til gode egne af landet. De kommitterede kan ikke gå med til en sådan forandring, fordi det ville betyde »en art vornedrettighed, som ved forordningen af 21. februar 1702 er ophævet«. ³⁷ Af øvrige besvarelser ses det, at de kommitterede endnu ikke var inde på tanken om en udvidelse af Stavnsbåndet, således som det skete i januar 1739. Man holdt sig til forordningens ordlyd om lovlig opsigelse, udstedelse af pas med efterfølgende fri fæsteret. Det påpeges, at indberetningerne viste, at landet som helhed ikke led af nogen folkemangel, men at tilstandene i visse egne måske var så slette, at folkene ikke fik deres løn eller rimelige underhold, og derfor søgte hen, hvor behandlingen var bedre. Rømningerne forklaredes med de dårlige forplejningsforhold.

Af amtmand Ditlev Trappauds beretning fremgår det, at karlene kunne have besvær med at få udstedt pas efter endt militstid og lovlig opsigelse. I stedet benyttede karlene så følgesedlerne som pas. »Oprindelsen til sådant misbrug er fornemmelig, at husbonden, der efter tidernes forandring ofte savner det fornødne unge mandskab til indrulleringen og gårdfæstning, vægrer sig ved at give en karl pas, så snart han ej kan få tjeneste i sognet eller på godset, hvor han er født, og om han skønt indretter passet som en følgeseddel med alle hånde reservationer, så dog, siden det skal være på lige sort papir, hindrer stilen ikke at ej karlen dermed rejser og flytter videre end ham er tilladt, nyder påskrift af en anden husbond og følgerig videre skudsmål af præsten, ja undertiden rejser ganske ud af landet.«

³⁶ Projektprotokollen nr. 77.

³⁷ Deliberationsprotokollen, Roskilde amt.

Rømninger ud af landet indberettes der om især fra de jyske vestkyst-amter, hvor karlene tog hyre på hollandske eller engelske skibe eller drog over land til Holsten og Nederlandene. Der er grund til at tro, at indberetningerne overdriver på dette punkt. Vandringerne har i langt de fleste tilfælde været mellem de enkelte godser. Udvandring i det omfang der berettes om, ville have medført en egentlig folkemangel.

Kollegiet kunne ligeså lidt som godsejerne eller gårdfæsterne hindre karlenes rejselyst. Man henviser til forbuddene i forordningerne fra 1731 og 1733, og at spørgsmålet om rømninger af karle indskrevet i lægdsrullen og af drenge under 14 år var til behandling i Danske Kancelli.³⁸

Fra amtmand Engelke von Bülow, Tryggevælde amt, foreligger et forslag indsendt til Rentekammeret 22. august 1734, der bestemt ikke tyder på nogen folkemangel. Han mener, »at den 3die del af hver bys beboere, hvor man fandt det gørligt, skulle afskaffes, og deres jorder med græs og høslette imellem de øvrige to dele af byen rigtig ombyttes«. Gårdene skulle besættes med »de i byen tilbageblevne beboere, som bliver udledet af de aller dygtigste folk«. Disse skulle hjælpes på forskellig måde i starten. »Og for at se de i de afbrudte gårde nu boende familier konserveret til godsets nytte og fordel, måtte der blive stående for dem 6 fag hus samt kålhøve, som deraf kunne svare som husmænd til hjælpeskatter for de to bønder, som har delt sig i hans gårds marker, eller man kunne tillægge disse husmænd en del af bøndernes hoveri . . .« Tilsvarende tanker findes i indberetningen fra Ålborg stift, Dronninglund og Hals birker. Ved dødsfald skulle gårdene udvides, thi med den nuværende størrelse er der ingen basis for folkehold. Bülows forslag er givetvis effektivt, og han argumenterer også med, at de udvalgte »aller dygtigste folk« på de udvidede gårde, langt bedre ville blive i stand til at betale skatter og afgifter samt forrette hoveri. De menneskelige hensyn lader derimod en del tilbage at ønske, set med nutidens øjne.

Gårdfæsteren var efter Danske Lov 3-13-1 beskyttet af livsfæstet. Men godsejerens interesse i at holde på en god fæster og slippe af med en dårlig var helt afgørende under de faktiske forhold. Forsiddelser nævnes ofte i indberetningerne, men noget klart

³⁸ Deliberationsprotokollen, Lolland-Falster stift.

billede af omfanget eller den geografiske fordeling giver materialet ikke. Projektprotokollen indeholder dog to forslag, hvori forsiddelse og tvangsforflytning er nævnt. I det anonyme projekt (nr. 93) klages der over, at hvis en bonde har forset sig, kan han blive forflyttet til en dårligere gård eller ad rettens vej dømmes til forsiddelse. Nicolai Ostorffs projekt (nr. 69) indeholder et forslag om, at fæsteren af proprietæren skulle modtage en ekstrakt af love og forordninger vedrørende landvæsenet. Samme skulle desuden oplæses for ham en gang årligt. Mens de kommitterede ikke mente proprietæren havde nogen interesse i at udvise en bonde, fandt de Ostorffs andragende både latterligt og absurd. De mente, der fandtes nok af »fordærvede prokuratorer«, der søgte at »eksercere« bonden i love og forordninger. Den bonde, der lagde vind på sin avling og sit arbejde, ville altid stå sig bedre end den, der bekymrede sig om processer og ville være lovkyndig.³⁹

Landmilitisforordningen var blevet til ud fra de præmisser, at landbruget manglede dyrkningsmandskab, og at en fortsættelse af denne situation ville medføre faldende indtægter i statskassen. Bemærkelsesværdigt er det dog, at man ikke på forhånd havde undersøgt, hvor meget hold der var i klagerne over arbejdskraftmanglen. Da dette skete med befalingen til stiftamtmandene 25. juni 1735, viste det sig, at landet ikke led under nogen folkemangel. Om Stavnsbåndets rimelighed kan der følgelig rettes tvivl. Selv om rømningerne havde været store, kunne befolkningstabet ikke være blevet dækket på 3 år. Stavnsbåndets hovedopgave måtte derfor være at hindre vandringerne mellem godserne. Set ud fra Landmilitisforordningen var problemet det, at karlene ikke var til at bringe til at fæste eller tage tjeneste hos bønderne. Om årsagen hertil kunne følgende tænkes. Lægderne var nu på 60 td. htk., næsten en fordobling i forhold til den tidligere Landmilitis. Behovet for soldater var altså tilsvarende mindre. For godsejerne var det af principiel betydning, at man havde et så stort udvælgelsesmateriale som gør ligt, da landmilitisordningen derved kunne udnyttes kvalitativt. Proprietæren ville normalt være tilbageholdende med at udstede frihedspasser og i stedet sørge for, at bønderne havde det tilstrækkelige antal tjenestefolk. De karle, der blev afgivet til militsen, kunne efter endt tjenestetid og med lovligt varsel kræve deres afsked, hvor-

³⁹ Deliberationsprotokol til projektprotokol nr. 69.

for det kunne være i godsejerens interesse at udskyde indrulleringen længst muligt. Karlens flyttelyst var hermed dæmpet. En anden løsning ville have været at kræve Stavnbandet udvidet, således som det skete i 1741. Noget sådant ville ikke stride imod militærets interesser, idet man tværtimod sikredes yngre soldater. Derimod skulle man tro, at truslen om at afgive fæsteulystne karle til de hvervede regimenter, måtte have haft en vis slagkraft, men herimod taler det faktum, at adskillige karle i tiden 1730–33 lod sig hverve. For godsejeren var en sådan trussel et tveægget sværd, fordi karlen herved blev ganske uproduktiv.

Det siger lidt om landmilitsoordningen, at alt andet tilsyneladende var bedre, end at blive gårdfæster. Rømningerne var ikke blevet bragt til standsning, og ordningen var altså ikke effektiv nok set fra et godsejersynspunkt. Følgen måtte nødvendigvis blive en stramning i de kommende år.⁴⁰

Synet på bondestanden

Det danske samfund var på Christian VI's tid udpræget patriarkalsk. Næsten alle havde nogen under sig, og dette herre-tjener-forhold følte af mange som en forpligtelse til at holde de lavere rangklasser i ave, at de bestilte noget og ikke henfaldt til ukristelige udskjelser som øl- og brændevinsdrikning samt kortspil. Hvor meget det pietistiske kongehus har smittet af på trangen til at moralisere, kan ikke afgøres ud fra indberetningerne, men meget tyder på, at forargelsen over bøndernes livsførelse er begrænset til de egne, hvor den i forvejen var ret spartansk. Klager over umådeholdent forbrug af brændevin og tobak træffes mest i Jylland. Bagved lå den tankegang, at krobesøg kostede tid og penge, og at begge dele kunne være udnyttet bedre på fæstegården.

På Sjælland repræsenterer Cathrinebergs ejer, Christian Frederik von Holstein, Roskilde amt, moralens overdrev. Årsagerne til landets slette tilstand mener han at finde i bøndernes og karlenes udsvævende levned. Tjenestefolkene er så obstinate, at de ikke ved, om de gider arbejde eller ej. Det unge mandskab er i den grad forfaldent til drik og spil, at der på egnen spilles mere triktrak end i hele København. Omvendt er der mangel på fornuftige folk, der vil overtage en fæstegård. Proprietæren må lide under, at der rundt

⁴⁰ Fridericia: Aktstykker, s. 102–117.

omkring på gårdene sidder folk, der med »liderlighed og drik totaliter ruinerer« disse. Er det ikke bonden, der er på afveje, er der efter Holsteins mening store chancer for, at det er hans kone, det er galt fat med. Som gammel militærmand fandt Holstein sit universalmiddel i hårde straffe. Mændene skulle løbe fire gange spidsrod, og konerne gå fire timer foran tinghuset med fedelen, foranstaltninger de kommitterede ikke kunne bifalde. En mere moderat, men alligevel typisk indstilling, lægger amtmand von Gram, Frederiksborg og Kronborg amter, for dagen. For at forbedre bondens økonomi skulle man holde øje med hans husholdning, holde ham borte fra de ting, der skadede ham, og vise ham, hvad der tjente til gavn og gode. Noget sådant gik kollegiet helt og fuldt ind for.

Tidlige ægteskaber og de dermed forbundne børnefødsler var som ovenfor berørt en torn i øjet på en del amtmænd. Et i denne forbindelse mere kuriøst forslag stiller C. Steenild fra Sortemøllehus. Landets og bøndernes økonomi kunne forbedres ved vel tilrettelagte ægteskaber, nemlig hvis en rig tog en fattig til ægte og omvendt.⁴¹

I Jylland betragtes som nævnt bondens levevis med stor streng-
hed. Amtmand Ludvig Woyda, Skanderborg og Åkjær amter, mener det var gavnligt for kongens indtægter og købstædernes fremgang, om ulovligt krohold overvågedes og afskaffedes. Thi herved hindres, at bonden sælger sit korn til unyttige formål, samt at »drukkenskab, fylderi og bondens arbejdsforsømmelser og andet skadeligt, som ellers ville gå i svang, meget hæmmes«. I forbindelse med de mange ildebrande klager han over tobaksrygningen blandt det unge mandskab. Til denne last går der halvdelen af karlens løn, foruden at han søger hen til øl- og brændevinshuse. »Om de end har tjent en temmelig tid og burde at kunne antage gårde eller huse, fast ikke har uden klæderne på kroppen.« Tobaksrygning skulle derfor ikke være tilladt før efter det 24. til 26. år. Amtsforvalter Lars Hauch, Ålborghus, Åstrup, Børglum og Sejlstrup amter, supplerer med, at det er stor skade, at bønderne på grandestævner omsætter bøder i våde varer og »continuerer til ud på natten eller mandag morgen«.

De kommitterede tog ikke de nævnte klager alt for alvorligt. Man

⁴¹ Projektprotokollen nr. 54.

har sikkert regnet med, at husbonden i kraft af sin tugtelsesret kunne udøve den nødvendige disciplin. Påfaldende er det imidlertid, hvor stor en plads disse besværinger optager.

Afsluttende bemærkninger

Det har været denne oversigts primære formål at belyse to problemer, den økonomiske krise og folkemanglen. Hvad angår krisen turde det være fastslået, at det drejer sig om en afsætningskrise omfattende de vigtigste eksportvarer, korn og stude. De faldende priser medførte en for bondestanden yderst uheldig udvikling, eller om man vil, fremskyndede tendenser, der længe havde været synlige. For at dække underskuddet fra bøndergodset krævede hovedgården mere hoveri. Krisen styrkede troen på hovedgårdsdriftens bæredygtighed, og regeringens hjælp havde det ene formål at stabilisere denne, dog kun så langt hensynet til de kongelige indtægter kunne bære. Pengemanglen var den pude, hvortil de kommitterede kunne hælde deres hoveder i så ømtålelige spørgsmål som pengeafløsning af tiende, skattenedsættelse, oprettelse af kornmagasiner osv.

Relationerne viser med al tydelighed, at folkemanglen burde om døbes til fæsteulyst. De elendige forhold, gårdfæsterne måtte arbejde under, virkede ikke just tillokkende, og karlene forsøgte derfor på alle måder i det mindste at komme hen til godser, hvor vilkårene var tålelige. Forestillingen om de store rømninger ud af landet har været overdrevne. Hvad Stavnsbåndet tilsigtede var da også at begrænse flytningerne godserne imellem, at holde på arbejdskraften til det forøgede hoveri, »thi hoveriet er vel det samme og fast det eneste, som de fleste proprietærer på mange steder nu om stunder kan gøre regning på at få af deres bønder«. ⁴²

Sluttelig har det ved beskrivelsen af krise og folkemangel været hensigten at gøre opmærksom på en materialesamling, der for landbrugets vedkommende tegner et klart billede af forudsætninger for og følger af Landmiliti og Stavnsbånd.

⁴² Deliberationsprotokol til projektprotokol nr. 93.

Oprettelsen af Landsarkivet for de sønderjyske landsdele

AF HANS KARGAARD THOMSEN

Allerede i begyndelsen af 1919 blev spørgsmålet om de nordslesvigske embedsarkiver taget op over for det danske arkivvæsen af det udvalg, som statsministeriet december 1918 havde nedsat vedrørende »foranstaltninger, som vil være at foretage ved Slesvigs eventuelle tilbagevenden til Danmark«. Udvalgets formand, kabinetssekretær, kammerherre A. Krieger, anmodede rigsarkivar Kr. Erslev om at overveje »hvilke arkivsager, Nordslesvig vedrørende, man fra dansk side, dels af praktiske, dels af historiske og nationale grunde må fordre, henholdsvis ønske udleveret« af Preussen og det tyske rige. I sit svar til udvalget (marts 1919) understregede Erslev, at landsarkivet i Viborg ikke havde plads til at modtage sønderjyske lokalarkiver, men at man nu enten måtte realisere gamle planer om en udbygning af det allerede fyldte nørrejyske landsarkiv eller overveje oprettelsen af et nyt landsarkiv »som i så fald antagelig burde omfatte ikke blot Nordslesvig, men også de to sydlige amter af Nørrejylland (mulig hele Ribe stift), således at arkivet i Viborg derved kunne blive aflastet for en del af dets sager«. Det var åbenbart denne sidste løsning, Erslev satsede på. Samme forår skrev han til stud.mag. Frode Gribsvad, at der nok snart ville blive 2–3 ledige stillinger i arkivvæsenet »idet der må komme et nyt landsarkiv for Slesvig, hvorunder vel bliver lagt noget af Nørrejylland, da LA Viborg er fuldt stoppet«, og at det nye arkiv kunne forventes oprettet i løbet af et års tid og antagelig ville komme til at ligge enten i Haderslev eller Åbenrå.¹

Der skete dog foreløbig intet med hensyn til et nyt landsarkiv, og 1920 stod man i det hele uforberedt over for de arkivmæssige konsekvenser af genforeningen med Nordslesvig. Et foreløbigt overblik over tilstandene ved en del af de nordslesvigske embedskon-

¹ Franz v. Jessen: Håndbog i det slesvigske spørgsmåls historie 1900–1937 II nr. 55. Krieger til Erslev 1/2, Erslev til Krieger 4/3 1919 (RA. Arkivvæsenets arkiv C 348, Sager vedr. Landsarkivet i Åbenrå, dets oprettelse, bygning m.m. 1921–28; i det flg. citeret: C 348). — Erslev til Gribsvad 24/5, 30/5 1919 (Frode Gribsvads papirer).

torer fik man i løbet af 1921, da undervisningsministeriet på foranledning af udenrigsministeriet februar 1921 beordrede underarkivar Hans Knudsen fra landsarkivet i Viborg på en inspektionsrejse til de sønderjyske landsdele. Det danske arkivvæsen stod tøvende over for problemerne. Ingen kendte her videre til moderne tysk lokaladministration og dens arkivalier, og i konsekvens heraf så Erslev sig ikke i stand til at udarbejde en egentlig instruks for Knudsen, som foreløbig skulle indskrænke sig til at meddele en »orienterende oversigt« til København over forholdene i et enkelt af de sønderjyske amter, Haderslev. Den ministerielle beslutning om Knudsens udsendelse overrumplede Erslev, som i det mindste havde ventet en skriftlig forespørgsel forinden og i det hele fandt, at ministeriet »denne gang – mod sædvane – havde været meget rask i vendingen«. At valget traf Knudsen hang sammen med, at denne som den eneste danske arkivmand havde haft kontakt med et nordslesvigsk embedskontor efter genforeningen, idet han det foregående efterår havde hjulpet amtstuen i Tønder med at ordne og flytte dens gamle arkivalier op på amtshusets loft efter at landsarkivet i Viborg af pladsgrunde havde nægtet at huse sagerne.²

Knudsen høstede med rette anerkendelse for sit arbejde i Sønderjylland foråret 1921. Med utrættelig energi puklede han under ofte meget besværlige forhold for at tilvejebringe en oversigt over beholdningen af arkivalier ved embederne. Efter godt tre uger var pionerarbejdet inden for Haderslev amts område afsluttet, og han fik mulighed for at fortsætte, men ikke færdiggøre et tilsvarende arbejde med resten af de nordslesvigske amts-, amtsforvalter-, dommer-, politimester- og borgmesterkontorer. Sommeren 1921 havde man i København så nogenlunde et indtryk af tilstandene. Det viste sig bl.a., at afleveringerne til statsarkivet i Slesvig i den foregående periode ikke havde været af større omfang, og at mange embeder stadig lå inde med undertiden meget gamle sager. Ganske vist lod opbevaringsforholdene undertiden meget tilbage at ønske, men et omfattende lokalt materiale til grænselandets historie var endnu i behold – de preussiske kassationer havde hovedsagelig bestået i løbende kassationer i de nyere akter fra tiden efter administrationens

² C 348: Underv.min. til Erslev 14/2 1921. Erslev til landsarkivar G. Saxild 16/2, til underv.min. 22/2 1921. Underv.min. til Erslev 4/3 1921. Tønder amtstue: (bl.a.) Erslev til underv.min. 8/12 1920.

omlægning i Sønderjylland fra dansk til tysk 1867 ff.³

Genindførelsen af dansk administration havde samtidig rejst problemet hvad man skulle gøre ved de nedlagte embeders arkiver, og kirkeministeriet ville i forbindelse med nybesættelser af præsteembederne i Nordslesvig have spørgsmålet om aflevering til arkivvæsenet af de ældre ministerialbøger taget op. Hvad det første angik understregede Erslev over for undervisningsministeriet december 1920, at der først kunne ske en varig løsning, når man »klarer sig, om der skal oprettes et særligt landsarkiv for de sønderjyske landsdele, eller om arkivalierne derfra skal afgives til et af de bestående landsarkiver, det være nu i Viborg eller Odense«, men, fortsatte han, »da jeg ikke kan tænke mig, at det er dette spørgsmål, som ministeriet i øjeblikket ønsker at rejse« ville han nøjes med at foreslå Sønderborg slot som midlertidigt arkivdepot for de nedlagte embeder. Tanken om et midlertidigt depot synes Erslev dog hurtigt at have fortrudt. Selv om der øjensynligt ikke havde været grundlag for hans forvisning 1919 om en hurtig afklaring af de nordslesvigske arkivproblemer, overbeviste Knudsens rapporter ham om, »at man nok må kunne klare sig uden et sådant depositum i den dog ikke uoverskuelige tid, inden hvilken selve landsarkivspørgsmålet må løses«, ligesom Knudsen indstændigt frarådede tanken om Sønderborg slot, der var brandfarligt, i øjeblikket beboet af husvilde og i det hele taget uegnet til formålet. I stedet foreslog Knudsen, at man skulle opmagasinere arkivalierne på loftet i de retsbygninger i Nordslesvig, hvor der endnu var ledig plads.⁴

De gejstlige arkiver havde ikke været omfattet af Knudsens undersøgelser. Som følge af kirkeministeriets ønske om aflevering fra embederne af ældre ministerialbøger havde Erslev imidlertid med tilslutning hos landsarkivar i Viborg, Georg Saxild, foreslået, at disse blev overført til landsarkivet i Odense, hvor der var bedre plads end i Viborg, og hvor man desuden kunne få besørget kirkebogudskrifter, hvad der ville være en umulighed, hvis ministerialbøgerne blev overført til et eller andet lukket depot. Landsarkivar

³ C 348: Knudsens indberetninger til Erslev, især 13/4 1921, m. bilag. – G. Saxild: Om arkivvæsen. Fire forelæsninger holdt på statens biblioteksskole (1923) s. 30 f.

⁴ C 348: Erslev til underv.min. 8/12 1920, til Knudsen 7/6 1921. Knudsen til Erslev 9/6 1921, jfr. underv.min. til Erslev 12/11 1921.

Gustav Wad i Odense var alt andet end begejstret ved tanken om at skulle modtage de fremmede ministerialbøger og skuffet over, at man ikke kunne lade dem blive, hvor de var »indtil en endelig løsning er truffen med hensyn til det sønderjyske arkivvæsen, som jeg troede skulle have sit eget landsarkiv, forenet måske med dele af det nørrejyske«, men Erslev betonedede over for Wad januar 1921, at han ville anse Odense for en god løsning, »da der herfra er så god forbindelse med Sønderjylland og desuden, hvad jeg dog ikke nu vil nævne over for ministeriet, den endelige ordning måske bedst kunne blive, at Odense blev landsarkiv for Sønderjylland«. ⁵ Samme argumentation findes i et brev fra Erslev til Knudsen sommeren 1921, hvor det i forbindelse med ministerialbøgerne om landsarkivspørgsmålet hedder, at »jeg vil helst ikke trænge på [over for ministeriet], bl.a. fordi man ved en udsættelse lettest når til den løsning, jeg anser for den bedste: Landsarkivet i Odense som gemmest ed også for Sønderjylland, hvorved man slipper for at få et nyt, alt for lille arkiv«. ⁶

Det alt for lille arkiv var Odense, og tanken om at kombinere en udbygning af det fynske landsarkiv med hjemtagningen af de nordslesvigske embedsarkivalier som helhed er grundtanken i den skrivelse af 1. december 1921 til undervisningsministeriet, hvori rigsarkivaren – på opfordring af ministeriet – omsider officielt rejste spørgsmålet om den endelige ordning af arkivforholdene i de sønderjyske landsdele. Det hedder heri bl.a.:

»Det ligger nærmest at tænke på at oprette et *særligt landsarkiv* for de sønderjyske landsdele, som udgør et område endda lidt større end det, der er henlagt under landsarkivet i Odense, og det er sikkert, at man i selve landsdelene venter denne løsning. Fra Haderslev foreligger en udtalelse om, at landsarkivet bør anbringes i denne by som stiftshovedstaden; snarere vil man dog tænke på *Sønderborg* og nærmere på slottet her, hvor der så vidt vides skal være et museum. Hvis slottets første sal forbeholdes dette, kunne landsarkivet anbringes på anden sal«. Sønderborg, konstaterer Erslev, frembyder imidlertid »ikke ringe betænkeligheder« p.g.a. brandfaren og de almindelige ulemper ved slottet som arkivhus,

⁵ C 348: Erslev til Wad 7/1, til underv.min. 12/1 1921. Saxild til Erslev 10/1 1921, Wad til Erslev s.d.

⁶ Anf. brev fra Erslev til Knudsen 7/6 1921.

og man måtte desuden forudse en gentagelse af de »alvorlige vanskeligheder« som man kendte dem fra det lille landsarkiv i Odense, hvor sygdom eller andet fravær blandt det fåtallige personale medførte stadig risiko for standsning af alt ekspeditionsarbejde. Opretholdelsen af en lille statsinstitution som landsarkivet i Odense var desuden en forholdsvis kostbar affære for samfundet. Hvis man derimod bestemte sig for at udbygge Odensearkivet, som alligevel en skønne dag ville være i pladsnød, kunne man samtidig gøre det til hjemsted for de nordslesvigske arkivalier, og i stedet for to små uhensigtsmæssige og dyre arkiver opnå en i det lange løb både mindre bekostelig og i det daglige mere rationel løsning.⁷

Rigsarkivaren sluttede sin skrivelse: »Set fra administrationens og befolkningens synspunkt er det naturligvis mere tiltalende at have et landsarkiv på sønderjysk grund. Dog må det erindres, at forbindelsen fra Sønderjylland til Odense dels er, dels vil blive meget god allerede af den grund, at Odense ligger på vejen til København; fra intet sted i Nordslesvig vil man få så stor afstand til landsarkivet som adskillige nørrejyder har til Viborg. For administrationen, som væsentlig kun står i skriftlig forbindelse med landsarkivet, har forskellen kun ringe betydning. For befolkningen kan det betyde mere, men man bør her lægge mærke til, at de arkivalier, der foreløbig vil indgå i landsarkivet, så godt som alle vil være skrevne på tysk og derved stå befolkningen noget fjernt. Overhovedet kan man jo ikke sammenstille et landsarkivs kulturelle betydning med f.eks. et museums eller biblioteks; når man ser, at landsarkiverne i Odense og Viborg gennemsnitlig kun har omtrent 3 besøgende om dagen, og af dem, der bruger arkiverne, i det mindste i Odense langt det største antal er hjemmehørende i selve byen, har man dog grund til at tvivle om det berettigede i at forlange et nyt landsarkiv, som sikkert vil blive endnu mindre benyttet. For arkivtjenestemændenes vedkommende vil ikke blot selve sysselsættelsen med arkivalierne føre dem ind i Sønderjyllands forhold, men de vil også ved de før berørte eftersynsrejser komme i levende forbindelse med landet og folk dernede.

For mig står det da således, at overvejende grunde taler for at give de sønderjyske arkivalier deres hjem i Odense, og det glæder mig

⁷ C 348: Erslev til underv.min. 1/12 1921 (med forskellige oplysninger vedr. eventuel udvidelse af LA Fyn).

at kunne sige, at jeg herved er kommet til den samme løsning som allerede A. D. Jørgensen anså for den rette.

Endnu skal tilføjes, at jeg også har overvejet den mulighed at lægge et nyt landsarkiv tæt nord eller syd for Kongeåen og så lade det foruden de sønderjyske sager tillige optage sagerne fra Nørrejylland's to sydligste amter, Vejle og Ribe. Man ville derved opnå at aflaste Viborgarkivet, men udsondringen af de to amters sager er dog meget betænkelig, så meget mere, som dette område ikke falder sammen med hele Ribe stift, og jeg må være enig med landsarkivar Saxild i, at denne udvej ikke kan anbefales«.

Tanken om det udvidede Odensearkiv var nok Erslevs egen idé, men den var ikke det faste punkt for ham i denne sag, sådan som det fremstilles i Axel Linvalds rids af det sønderjyske landsarkivs oprettelseshistorie (i Meddelelser om landsarkiverne 1921–1955 (1960) s. 11). Allerede halvanden måned efter at have fremsat arkivvæsenets ønskeløsning⁸ i officiel form over for ministeriet blev denne i realiteten opgivet af Erslev under en samtale med undervisningsminister Appel 19. januar 1922. Appel havde i mellemtiden under indtryk af stemningen i Sønderjylland og H. P. Hanssens ønske om et landsarkiv i Åbenrå forhandlet med sønderjyske rigsdagsmænd og »fået dem til at gå med på« et landsarkiv i Kolding, selv om man i ministeriet »egentlig« ville have foretrukket Erslevs forslag om Odense. Hertil svarede Erslev blot, at han selv tidligere havde haft Kolding i tankerne, og at han også nu var indforstået med denne løsning på spørgsmålet.⁹

Dette omsving i rigsarkivarens holdning førte i de kommende måneder til en meningsudveksling mellem Erslev og landsarkivar Saxild, som i undertiden temperamentsfulde vendinger og med trussel om at ville tage sin afsked søgte at tvinge sin chef til at

⁸ Det er vist et spørgsmål, i hvor høj grad Wad sympatiserede med tanken. Han skrev 15/1 1922 til Erslev: »Min eneste erindring om A. D. Jørgensens plan vedrørende de sønderjyske arkiver er den, at han en gang under et besøg her en passant ytrede, at disse arkiver, når vi fik Sønderjylland tilbage, burde anbringes her i Odense. Såvidt jeg mindes, blev sagen ikke videre omtalt, og jeg fandt unægtelig – det er over 25 år siden – tanken ganske utopisk«. Det utopiske sigter måske ikke alene til muligheden af en genforening bedømt ud fra situationen i 1890'erne (C 348).

⁹ C 348: Erslev til Saxild 19/1 1922. – Berlingske Tidende 24/1 1922 om den sønderjyske aktivitet, bl.a. en deputation i Kbh. fra Tønder.

holde fast på afvisningen af Kolding. Saxild kunne erklære sig indforstået med planerne om Odense, han kunne til nød acceptere et særligt sønderjysk landsarkiv i Nordslesvig – »i himlens navn, vil d’herrer sønderjyder af lokalpatriotisme have deres eget arkiv, lad dem så dog få det«¹⁰ – men han ville ikke nu under nogen omstændigheder gå med til oprettelsen af et landsarkiv i Syd- eller Sønderjylland, som skulle omfatte dele af det nørrejske landsarkivs område.¹¹ Det var, sagde han, at gentage A. D. Jørgensens fejltagelse, da denne i sin tid havde villet udskille Ribe og Vejle amter af Nørrejylland og lade disse to amter henhøre under landsarkivet i Odense, en opfattelse, som til alt held ikke deltes af den daværende rigsdag, der i modsætning til arkivvæsenet havde æren af at have skabt »den lykkelige basis« for de eksisterende landsarkiver, nemlig den landskabsmæssige. Landsarkivet for Nørrejylland var, fortsatte han, et godt og brugbart arkiv som det var, og ved at forene embedsarkivalierne fra et samlet geografisk område under et tag besad det netop alle de fordele for administrationen og historikeren, som V. A. Secher med rette aldrig var blevet træt af at fremholde som et af de mest værdifulde træk ved de danske landsarkiver. Nu risikerede man at ødelægge det hele og få »to ganske ufyldstgørende« arkiver i stedet: »At udskille Ribe og Vejle amter fra det nørrejske landsarkivs område lader sig nemlig ikke forsvare, og det er i så henseende ligegyldigt om man vil sammenlægge dem med Fyn eller med de sønderjyske landsdele. Det afgørende er at de kommer bort fra de øvrige jyske amter, med hvilke de i arkivmæssig henseende er organisk forbundne«.¹²

¹⁰ C 348: Saxild til Erslev 20/1 1922. – Læserbrev fra Sønderborg i Hejmdal 9/1 1922: »Vi ønsker, at vort arkiv bliver i vor egen landsdel, det er ikke nødvendigt at vore dokumenter slæbes til Odense eller Viborg. En sådan flytning ville være noget unaturligt. Og når der er tale om oprettelsen af arkiv i en af de sønderjyske byer, så er dette kun et berettiget krav. Det gamle Sønderborg slot ville være en passende arkivbygning – – – der er ingen mening i, at folk herhjemme fra skal rejse til Odense eller Viborg for at se vort eget arkivmateriale. Ordningen af dette spørgsmål ville være mere betydningsfuldt end mangt et havne- eller landevejsprojekt«.

¹¹ Fyns Venstreblad gik 10/3 og 16/3 1922 ind for at placere et nyt landsarkiv i Nordslesvig og permanent overføre en del af de nørrejske arkivalier dertil for at aflaste LA Nørrejylland.

¹² C 348 og LA Nørrejylland: A I 191 Om oprettelsen af landsarkivet for de sønderjyske landsdele: Saxild til Erslev 20/1, 27/1 1922. – Saxild: Op. cit. s. 60 f.

Foruden administrationshistoriske hensyn anførte Saxild også folkepsykologiske betragtninger som argument for at bevare et udelte nørrejysk landsarkiv. Endelig gjorde han opmærksom på, at den forestående »lemlæstelse« af Viborg ville være uden betydning som afhjælpning af pladsmangelen i landsarkivet, idet kun 18 % af hyldekapaaciteten ville blive frigjort, hvilket var aldeles utilstrækkeligt over for de foregående 30 års ophobning af arkivalier ved de nørrejyske embeder.¹³ I stedet burde man iværksætte den forlængst planlagte udvidelse af arkivet, og den rigtige løsning på det sønderjyske arkivproblem ville i virkeligheden være at indlemme de sønderjyske arkivalier i et udbygget nørrejysk landsarkiv, så man på den måde fik et landsarkiv for hele det nørre- og sønderjyske område, et jysk landsarkiv.

Erslev ville stadig ikke tilslutte sig tanken om et specielt sønderjysk landsarkiv og skrev til Saxild, at han hvad Odense angik havde været »naturligvis i høj grad forberedt på, at planen af højere hensyn ikke ville vinde bifald« i ministeriet.¹⁴ Han var et par dage efter samtalen med Appel blevet opfordret af denne til at fremkomme med en nærmere redegørelse for konsekvenserne af en eventuel anbringelse i Kolding, Ribe eller Åbenrå af arkivalierne fra Nordslesvig og de to sydjyske amter.¹⁵ Herpå gentog Erslev 6. februar, at han »i det hele og store« ligesom i skrivelsen 1. december kunne erklære sig enig med Saxild i dennes synspunkter, som han samtidig gjorde ministeriet fuldt bekendt med. Det fremgår imidlertid af Erslevs skrivelse 6. februar, at han ikke havde til hensigt at modsætte sig tanken om en udsondring af de to sydjyske amter fra Viborg landsarkivområde – dog under den udtrykkelige forudsætning, at de verserende planer om administrative sammenlægninger af de sønderjyske landsdele og de to sydjyske amter i kirkelig og helst også verdslig henseende blev realiseret.

Saxilds dramatiske stemmeføring i hans breve til rigsarkivaren og hans ord om at ville gå sin vej hvis man rørte ved det nørrejyske landsarkivområde påvirkede næppe Erslev synderligt. I realiteten stod Saxild nok så svagt i denne sag over for rigsarkivaren,

¹³ Erslev var skeptisk m.h.t. Saxilds beregninger, som han fandt for pessimistiske (skr. til underv.min. 6/2 1922 i C 348).

¹⁴ C 348: Erslev til Saxild 19/1, 23/1 1922.

¹⁵ C 348: Underv.min. til Erslev 21/1 1922.

idet han selv oprindeligt havde været med til at fremmane ideen om et arkiv i Kolding. Det fremgår nemlig af brevvekslingen mellem de to mænd januar 1922, at de »dengang genforeningen var forestående« havde diskuteret arkivproblemer i samme anledning, og at Saxild da havde været ikke blot indforstået med oprettelsen af et nyt arkiv i Kolding, men også villig til at lede samme og flytte dertil fra Viborg. Som det endvidere fremgår – i øvrigt også af Erslevs i det foregående citerede bemærkninger fra 1919 – havde det 1919 lige som nu i 1922 været meningen, at det nye arkiv i Kolding (eller andetsteds i Syd- eller Sønderjylland) skulle omfatte såvel de nordslesvigske som de to sydjyske amters arkivalier. Undervisningsminister Appel kendte tilsyneladende også udmærket Saxilds tidligere holdning i spørgsmålet, og Erslev kunne derfor ikke modstå at komme med en bemærkning til landsarkivaren om at Appel »vil have vanskelighed ved rigtig at tro på Dem som ivrig modstander« af Koldingarkivet. »I Deres sted«, tilføjede Erslev, »ville jeg tage tyren ved hornene og åbent udtale, at opfattelsen er forandret«.

Det skal anføres, at Saxild fra første færd synes at have foretrukket en udbygning i Viborg, men hans holdning i spørgsmålet var utvivlsomt »forandret« siden han 1919–20 efter eget udsagn »betingsvis« havde tilsluttet sig den samme plan, som han nu tog sig på at bekæmpe bl.a. ved artikler i dagspressen.¹⁶ Det har formentlig under alle omstændigheder spillet en rolle, at Saxild efterhånden

¹⁶ I Fyns Venstreblad 12/3 og 19/3 1922 (jfr. note 11). – I Jyllandsposten 31/1 1922 agiterede lokalhistorikeren C. Klitgaard (»Arbejd af alle kræfter mod et bastardarkiv i Kolding!«) med argumenter, der tyder på inspiration fra Saxild. Omvendt påstod Saxild at Erslev og Appel var under påvirkning af P. Eliassen, som i Hejmdal og Jyllandsposten gik ind for Kolding, Ribe eller Haderslev og under alle omstændigheder ønskede en deling af landsarkivet i Viborg: »Arkiverne har mere end nogensinde en mission. Deres opgaver er større end tidligere, og koncentreringen af arkivalier bør ikke fremmes yderligere. En deling af det ene jyske landsarkivs område i to dele vil fremme så meget godt, at det langt vil opveje de små indvendinger, der kan gøres gældende – – arkivet i Viborg for hele Jylland var, er og bliver et fejlgreb« (Jyllandsp. 4/2 1922). – Erslev fralagde sig at tage hensyn til Eliassens artikler, han mente de havde »sikkert kun haft ganske minimal betydning« (anf. breve fra Saxild til Erslev 20/1 og fra Erslev til Saxild 23/1 1922).

følte sig tilsidesat af bl.a. rigsarkivaren,¹⁷ som allerede i juni 1921 havde forhandlet privat med Knudsen om løsningen af de sønderjyske arkivproblemer og dengang ikke lagde skjul på, at Saxild burde holdes udenfor. Knudsen var Erslevs nye mand.¹⁸

I begyndelsen af april 1922 indtrådte en ny vending i sagen. Rigsarkivaren havde da atter en samtale med minister Appel, som nu i stedet for Kolding ønskede »et landsarkiv i Åbenrå kun for de sønderjyske landsdele«, dog blot i form af »en filial af Viborg med en underarkivar i spidsen, fordi området var så lille (og tillige af sparehensyn)«, muligvis dog som en filial direkte under rigsarkivaren. At dømme efter et brev fra Erslev til Saxild om samtalen¹⁹ synes Erslev ikke over for ministerens ønske om en hurtig behandling af sagen at have ydet modstand til trods for tidligere at have fremholdt et lille sønderjysk arkiv som den dårligste af alle tænkelige løsninger. Ministeren var, skrev han, »åbenbart« under tryk fra både sønderjysk og nørrejysk side og samtidig ubehagelig berørt ved Saxilds udtalelser i dagspressen om placeringen af arkivet.²⁰ Appel havde i samtalen været inde på, at der skulle være bygningsfællesskab mellem arkiv og centralbibliotek i Åbenrå, og Erslev kommenterede for egen regning over for Saxild, at »man kunne dog måske tænke sig en fælles læsesal med en særlig afskildret del for arkivalier (og bibliotekets håndskrifter); det vil spare tilsyn«. Spørgsmålet var for Erslev navnlig, om Knudsen var villig til at tage Åbenrå i påkommende tilfælde.

Det var Knudsen meget lidt stemt for. Bl.a. mente han at ville

¹⁷ Anf. brev fra Saxild til Erslev 27/1 1922: »Skønt der siden disse drøftelser [med rigsarkivaren forud for genforeningen] har været adskillige planer fremme om løsningen af det sønderjyske arkivproblem, hvorved min kandidatur til arkivarpladsen, så vidt jeg har forstået, ganske er gået ud — —«.

¹⁸ C 348: Anf. brev fra Erslev til Knudsen 7/6 1921, med Erslevs påtegning på kopien: »Journaliseres ikke«. Knudsen, som var Erslevs kandidat til chefsposten ved et evt. udvidet landsarkiv i Odense (jfr. brev fra Knudsen til Erslev 6/4 1922) mente heller ikke, at et Koldingarkiv ville være »en sådan ulykke, som Sx. fik banket det op til« (brev til Erslev 18/4 1922); jfr. Erslev til Saxild 5/4 1922 om Kolding: »At De kommer til at miste Hans Knudsen, har De vel været forberedt på«.

¹⁹ Anf. brev fra Erslev til Saxild 5/4 1922.

²⁰ Saxild var ikke indstillet på at forholde sig tavs, skønt Appel — iflg. Erslev — ønskede en »yderst diskret« behandling af spørgsmålet (Saxild til Erslev 6/4 1922 i C 348).

lide økonomisk tab ved forflyttelsen, og »det sammensurium af et bibliotek og et arkiv der påtænkes« tiltalte ham overhovedet ikke.²¹ Som følge af denne negative reaktion søgte rigsarkivaren derefter at påvirke Åbenrå-planen – »ministerens plan, der kom mig ganske overraskende« – i en for Knudsen mere tillokkende retning, navnlig ved nu over for ministeriet at gå ind for oprettelsen af et selvstændigt landsarkiv for de sønderjyske landsdele. Det kunne Erslev imidlertid ikke opnå. I stedet opfordrede ministeriet 2. juni Erslev til at stille forslag om en provisorisk løsning, og rigsarkivaren anbefalede derefter 6. juni 1922, »at der i de sønderjyske landsdele oprettes et midlertidigt arkivdepot til at modtage og foreløbig ordne de sager, der afgives fra de lokale embeder, samt den del af de ventede afleveringer fra Tyskland, der ikke givetvis skal gå til hovedarkivet«. Depotet skulle rumme ca. 5000 lm og kunne indrettes enten i Sønderborg slot eller i Navigationsskolen i Åbenrå. Det skulle være klar til at modtage sagerne i begyndelsen af 1923 og henlægges direkte under rigsarkivaren under ledelse af en underarkivar. Erslev foreslog underarkivar Frode Gribsvad fra det sjællandske landsarkiv som depotets bestyrer, og at Knudsen »ved hyppige besøg af depotet passer arbejdets udførelse på rigsarkivarens vegne«. Der skulle ikke være adgang for almenheden, depotet skulle alene varetage arkivvæsenets forbindelse med embederne.²² – Den her skitserede ordning blev i det væsentlige grundlaget for oprettelsen af det midlertidige arkivdepot i amtshuset i Åbenrå januar 1923. Her kunne ganske vist kun være 700 lm, men Erslev var efter at have beset lokalerne om efteråret optimistisk og fandt udvidelsesmulighederne tilstrækkelig gode. Af inventar anbefalede han over for ministeriet bl.a. anskaffelsen af et »skuffedarium« til opbevaring af papirer samt – »indtrængende« – en skrivemaskine.²³

Saxild kunne med tilfredshed notere, at Appel dog havde opgivet at »ødelægge« det nørrejyske landsarkiv. Hele spørgsmålet ville gå i stå af sig selv p.gr.a. den økonomiske situation, mente han. Det

²¹ Anf. brev til Erslev 6/4 1922.

²² C 348: Erslev til Appel »personlig« 7/4 1922.

²³ C 348: Erslev til underv.min. 25/10 1922. – Sønderborg slot spøjte dog stadig, og Erslev var på besøg her om efteråret for at bese »de mulige lokaler« (Hejmdal 1/12 1922).

fik Saxild ikke ganske ret i – men, lød det helt profetisk fra Viborg: »Ingen ved hvad der kan ske i dette forunderlige lille land«. ²⁴

Oktober 1923 rejste sønderjyden Christen Ernst Christensen under folketingets finanslovsdebat krav om en permanent løsning af det sønderjyske arkivspørgsmål, idet han i en stemningsbevæget tale i tinget om landsdelens historiske omskiftelser sluttede med at udtale: »Her lød sværdenes gny fra Lyrskov hede over Dannevirke og Dybbøl, her talte P. Hiort Lorenzen dansk i stændersalen i Slesvig, her led Matthias von Köller sit afgjorte nederlag i kampen mod den sønderjyske bonde, her proklamerede H. P. Hanssen friheden for en tusindtallig folkemængde hin uforglemmelige novemberdag i 1918, her klinger af guld det sorte muld, her klinger det af historie for hvert skridt, man gør på denne minderige jord, her, mine herrer, er stedet til at oprette ikke et midlertidigt arkivdepot, men et landsarkiv, der skal rumme vort lands rige historiske minder«. Undervisningsminister Appel svarede imødekommende, men i realiteten helt uforbindende. ²⁵ Til gengæld konstaterede H. P. Hanssens presseorgan i Åbenrå, Hejmdal, at Christensens ord ville vinde »almindelig genklang i Sønderjylland«, hvor det hos såvel dansk- som tysksindede var »et enstemmigt ønske at få oprettet et selvstændigt sønderjysk landsarkiv«. ²⁶ I forvejen havde bladet citeret en advarsel i det slesvig-holstenske tidsskrift Die Heimat mod en også for de tyske nordslesvigere utilfredsstillende løsning, fx i form af overførelse af arkivalierne til Odense. ²⁷ Endelig gjorde Hejmdal opmærksom på et andet moment, nemlig at et arkiv i selve landsdelen ville »blive et samlingssted for et meget rigt materiale til belysning af Sønderjyllands historie fra 1830 opad, bestående af brevsamlinger, som nu er i privat eje, men som man hverken vil kunne samle i Odense eller Viborg«. Hvis dette selvstændige landsarkiv imidlertid ikke blev til noget, pointerede Hejmdal, »vil der blive oprettet et særligt sønderjysk arkiv på »Folkehjem«, og ældre nulevende sønderjyder vil utvivlsomt lade deres

²⁴ Anf. brev til Erslev 6/4 1922.

²⁵ Rigsdagstidende. Folketinget 1923–24, sp. 871 f., 1161 f.

²⁶ Hejmdal 26/10 1923.

²⁷ Sstds. 7/4 1923 (m. bl.a. flg. citat fra Die Heimat: »Intet under, at vore tyske landsmænd i Nordslesvig under disse omstændigheder mere end nogensinde ønsker, at hovedmaterialet må blive der, hvor det nu er: i Kiel«).

samlinger gå til »Folkehjem« i Åbenrå, sprogforeningens domicil, som i forvejen lå inde med værdifulde sager fra tiden før 1920.²⁸

H. P. Hanssen var hermed begyndt at køre skytset i stilling, men foreløbig var det blotte syn af kanonen ikke nok til at virke skræmmende i København, hvor Erslevs efterfølger som rigsarkivar, Laust Laursen, september 1924 over for ministeriet erklærede sig som modstander af tanken om et selvstændigt sønderjysk landsarkiv: Hvis dette blev realiseret, ville det være et udtryk for politiske hensyn og ikke repræsentere arkivvæsenets ønsker. Laursens synspunkter er i delvis overensstemmelse med Erslevs redegørelse fra december 1921, idet Laursen som Erslev dengang tillige afviser Kolding og i stedet peger på udbygningen af landsarkivet i Odense som en god løsning. Efter at have været på inspektion i Odense, Åbenrå og Viborg mente Laursen dog, at en udvidelse af landsarkivet i Viborg til også at kunne tage de nordslesvigske arkivalier måske ville være det bedste, idet man i Viborg nødvendigvis måtte bygge alligevel p.gr.a. pladsforholdene, hvorimod Odense ikke foreløbig var i pladsnød, medmindre det tillige skulle rumme de nordslesvigske arkivalier. Hvis man bestemte sig for Viborg, ville det altså blive omtrent dobbelt så dyrt som en udvidelse af Odense (ca. 400.000 kr., Odense ca. 200.000 kr.). På den anden side var de administrative forbindelser mellem Nørre- og Sønderjylland tættere end mellem Sønderjylland og Fyn, og sandsynligvis ville de blive snævrere endnu. Trafikudviklingen ville sikkert også i nogen grad afhjælpe det forhold, at Odense 1924 var nærmere Nordslesvig end Viborg var det. Men under alle omstændigheder ville man spare betydeligt i driftsudgifter ved at udnytte det bestående apparat og undgå et nyt, fjerde landsarkiv.²⁹

Såvidt rigsarkivar Laursen. Foreløbig var sagen dog tilsyneladende kørt fast. Den nye undervisningsminister Nina Bang aflagde nogle besøg i arkivdepotet i Åbenrå, første gang »vistnok efter opfordring af H. P. Hanssen«,³⁰ hvor Gribsvad søgte at gøre hende de elendige arbejds- og opbevaringsforhold klart: Hovedparten af

²⁸ Hejmdal 15/10 1924. Sstds. 7/2 1929 en nærmere redegørelse for samlingerne i »Folkehjem«.

²⁹ C 348: Laursen til underv.min. 4/9 1924. Laursen udtalte her, at han fra først af havde været tilhænger af et selvstændigt sønderjysk landsarkiv, men havde skiftet standpunkt »efter at have tænkt nærmere over sagen«.

³⁰ C 348: Gribsvad til Laursen 2/10 1924.

arkivalierne ville være fortabt i tilfælde af brand, bl.a. fordi man af pladsnød havde måttet stuve en del af sagerne sammen på amts- husets mørke loft, andre arkivalier led af fugtskader efter at man havde måttet anbringe dem i kælderens. Det ville også være noget nær en skandale, hvis man af pladsgrunde ikke kunne modtage og opbevare de nordslesvigske lokalakter standsmæssigt, som man kunne forvente udleveret fra tysk side ved afslutningen af arkiv- forhandlingerne mellem de to regeringer. Endelig var der en sti- gende utilfredshed i offentligheden med det lukkede depot, som ingen udenforstående havde adgang til. Nina Bang udtalte, at »sagen lå hende meget på sinde, men det var jo galt med pengene«. ³¹ Dertil kan være kommet andre hensyn. Rigsarkivaren havde en for- nemmelse af at løbe panden mod en mur: »Skønt jeg både mundt- ligt og skriftligt har bombarderet ministeriet«, hedder det til Gribs- vad december 1925, »er det dog endnu ikke lykkedes at få det til at tage endelig stilling til sagen. Det ulykkelige er, at der er gået politik i spørgsmålet«. Denne tilbageholdenhed på højere steder er vel forklaringen på, at Laursen 1926 »af forskellige grunde« ikke ville sige ja eller nej til følere fra bl.a. H. P. Hanssens side. ³²

1923 havde Erslev regnet med, at arkivdepotet som en midler- tidig nødløsning højst ville få en levetid på et-to år. 1926 måtte arkivledelsen erkende, at der ville gå i hvert fald to-tre år endnu. Den dispenserede derfor på egen hånd fra det ministerielle forbud mod privates adgang til depotet, hvor de besøgende begyndte at indfinde sig fra sommeren 1926 »væsentligst for at drive kirke- bogsstudier«. ³³ En vis afhjælpning af pladsmangelen blev opnået ved at amtet samtidig rømmede nogle lokaler i amtshuset – men, fremhævede Laursen over for ministeriet, dette burde ikke friste myndighederne til at lade spørgsmålet ligge, amtshuset i Åbenrå var af plads- og navnlig sikkerhedsmæssige grunde absolut uegnet

1 ..

³¹ C 348: Gribsvad til Laursen 5/10 1925; Nina Bang synes iflg. Gribsvad at have antydnet, at rigsarkivaren burde forhandle med hende og ikke med departementschefen, hvis han ville opnå noget. – Laursen til underv.min. 15/10 1925.

³² C 348: Laursen til Gribsvad 22/12 1925 og til underv.min. 30/9 1926; jfr. Gribsvad til Laursen 8/9 1926.

³³ Anf. brev fra Gribsvad 8/9 1926. Før 1926 havde – foruden H. Hjelholt – bl.a. Th. O. Achelis haft lejlighed til studier i depotet, jfr. Achelis i Ham- burger Nachrichten 29/1 1929.

som permanent opbevaringssted.³⁴ Ifølge rigsarkivaren var Nina Bang »tilsidst, så vidt jeg forstod« modstander af et særskilt arkiv i Sønderjylland, hvilket indicerer en ændret holdning hos ministeren. Om »politiske« eller økonomiske hensyn, eventuelt begge dele, kan have bevirket et omslag, får stå hen. Fru Bangs efterfølger som undervisningsminister, Jens Byskov, var derimod fra begyndelsen modstander af et særligt landsarkiv, angiveligt af økonomiske grunde.³⁵ Efteråret 1926 anmodede ministeriet i hvert fald de kgl. bygningsinspektører Packness og I. V. Petersen om at udarbejde forslag til og overslag vedrørende byggearbejder ved landsarkiverne i Viborg og Odense med henblik på de nordslesvigske arkivalier.³⁶

Det var på denne baggrund, Historisk Samfund for Sønderjylland gik til aktion ved foreningens årsmøde i Gram slotskro september 1927, hvor bestyrelsens formand H. P. Hanssen fik følgende resolution enstemmigt vedtaget: »Historisk Samfund for Sønderjylland, samlet til årsmøde i Gram, udtaler i betragtning af det omfattende historiske arbejde, der udfoldes sydfra, den sikre forventning, at det sønderjyske arkivdepot i en nær fremtid må blive omdannet til et sønderjysk landsarkiv, der kan stå som et centralsted for udforskning af Sønderjyllands historie«. Efter Hejmdals referat at dømme gav resolutionsforslaget ikke anledning til kritiske bemærkninger på mødet,³⁷ udtalelsen vakte ifølge bladet også »opmærksomhed – – – interesse og forståelse overalt«, således i København hos Byskov, hvis kommentarer (til Berlingske T.) Hejmdal udlagde derhen, at der »uden vanskelighed« ville kunne nås et positivt resultat.³⁸ Til gengæld var man i interesserede sønderjyske kredse ikke enig om, hvor i landsdelen man ville have arkivet placeret. I de følgende måneder kom uenigheden så stærkt frem i pressen,

³⁴ C 348: Laursen til underv.min. 2/2 1926. Gribsvad var mere positiv over for tanken om amtshuset som evt. landsarkiv, omend navnlig for omsider at få en ende på sagen.

³⁵ Laursen til Gribsvad 22/3 1927 (Gribsvads papirer).

³⁶ C 348: Underv.min. til Laursen 2/11 1926.

³⁷ M. Refslund Thomsen gjorde dog opmærksom på, at »rundt i hjemmene ligger der mange gamle papirer, der bringer os i forbindelse med fortiden. Vi bør ikke have det altsammen til arkiverne; de giver baggrund for den historiske interesse« (Hejmdals referat 12/9 1927).

³⁸ Hejmdal 14/9 1927. – Formentlig var rigsarkivaren påvirket af Byskov, da han til Hejmdal 15/9 udtalte, at han »hellere end gerne ser, at der oprettes et landsarkiv for Sønderjylland«, stik modsat tidligere.

at højskoleforstander Hans Lund i Rødding advarede en splittet bestyrelse for Historisk Samfund om, at fortsat debat kun ville forhale ministeriets afgørelse og måske medføre, at man overhovedet ikke fik noget landsarkiv.³⁹

Med behændighed var H. P. Hanssen på Grammødet styret uden om enhver diskussion af landsarkivets nærmere placering, og resolutionsudkastet, som det forelå, kunne derfor vedtages af samtlige tilstedeværende⁴⁰ og således få den nødvendige slagkraft – oktober 1927 rettede omkring fyrre historikere henvendelse til undervisningsministeren om oprettelse af et landsarkiv for de sønderjyske landsdele »rigeligt udstyret med videnskabeligt personale«. H. P. Hanssen havde ved årsmødet peget på, at sagen også havde hast, fordi dansk historieforskning i disse år stod i fare for at blive overfløjet af den tyske, hvad arbejdet med Slesvigs historie angik, og at det af nationale grunde var nødvendigt med en oprustning på dansk side for ikke at »miste overtaget« over for Kielhistorikerne Otto Brandt og Otto Scheel eller en Paul v. Hedemann Heespen, forskere hvis videnskabelige integritet nok var uangribelig, men som når alt kom til alt »er tyskere og behandler Nordslesvig ud fra tyske synspunkter«. Vore unge historikere måtte derfor stimuleres til at arbejde i dybden med de nordslesvigske problemer, og et kommende landsarkiv i Nordslesvig – jfr. resolutionen – ses som et »centralsted« for denne forskning. Over for dem, som ønskede arkivet anbragt i Løgumkloster eller Tønder, pegede han (Hejmdal) og meningsfæller under de følgende måneders diskussion bl.a. på Åbenrås centrale beliggenhed som trafikknudepunkt i landsdelen samt på den omstændighed, at Åbenrå allerede besad det for arkivstudierne absolut nødvendige landsdelsbibliotek.

³⁹ Hans Lund til Thade Petersen 27/10 1927 (LA Åbenrå. Hist. Samf. f. Sønderjyllands arkiv: Forskelligt 1922–46). Om bestyrelsens uenighed jfr. Hejmdal 13/12 1927. Sstds. 15/12 beklagede Morten Kamphövener (»mr. Kaa«) at lokalpatriotismen fik lov at dominere debatten til skade for sagen.

⁴⁰ Det havde ikke noget på sig, når forretningsudvalget for Hist. Samf. f. Sønderjylland senere påstod, at resolutionen ikke udtrykkelig havde anført Åbenrå bl.a. fordi »det betragtedes den gang af *alle* som en selvfølge, at arkivet ville blive lagt i Åbenrå som det i Nordslesvig mest centrale sted« (udat. skrivelse til udvalget for forslaget til lov om oprettelse af et landsarkiv for de sønderjyske landsdele i underv.min. 2. ktr. journalsag 1300/1932, RA).

Måske var det H. P. Hanssens tanke, at man af forskningsmæssige hensyn burde organisere det kommende nordslesvigske landsarkiv principielt anderledes end de øvrige danske landsarkiver. Fra Aage Friis lød en advarsel mod enhver tanke om »særlige forskningsinstitutter«: Dansk historisk forskning, udtalte Friis kort efter til Hejmdal, hvilede på den fri individuelle forsknings grundlag – »vi bør, tror jeg, ikke være ivrige for at efterligne de tyske arbejdsmetoder, de passer i alt fald ikke altid for os«. At man på tysk hold netop i disse år »med dygtighed og interesse« dyrkede sønderjysk historie skulle man efter hans mening heller ikke »tage tragisk« herhjemme, tværtimod – »en alsidig videnskabelig udforskning er kun af det gode«. Men et landsarkiv efter traditionelt tilsnit i Åbenrå kunne han i høj grad gå ind for. I virkeligheden var det efter Aage Friis' opfattelse »ganske utilladeligt« at myndighederne havde smølet hele syv år med at få sagen klaret, det var »ganske forargeligt« og udtryk for »den utilgivelige ubeslutsomhed og sendrægtighed, der i slige spørgsmål ofte gør sig gældende«. ⁴¹

H. P. Hanssen tillagde det nationale moment vægt ved afgørelsen af, hvor i Nordslesvig det kommende landsarkiv burde placeres.

⁴¹ Aage Friis i Hejmdal 23/9 1927: »Vi bør hurtigst mulig have et arkiv i Sønderjylland og vel at mærke et, der ikke udrustes for karrigt, men hvor der anbringes en helst specialkyndig landsarkivar, en underarkivar og anden nødvendig hjælp således, at arkivet, selv om det er lille, også kan løse vigtige opgaver, fremme indsamling af historisk kildemateriale i Sønderjylland, der ikke måtte gå til grunde, give håndsrekning ved tilrettelægning og udførelse af vigtige lokalhistoriske opgaver, kort sagt, virke tilskyndende og fremmende i grænselandets historiske forskning«. – Aage Friis vurderede i disse år mulighederne for et dansk-tysk videnskabeligt samarbejde om udforskningen af Sønderjyllands historie anderledes positivt end H. P. Hanssen og Vilh. la Cour, jfr. bl.a. kronikker af Friis i Hejmdal 4/1 og 22/6 1927, smlgn. la Cour bl.a. i Hejmdal 16/9 og i Grænsevagten s.å. s. 292 ff. (»København og Kiel«). – Med særlige forskningsinstitutter hentydes til det af Scheel ledede Baltische historische Forschungsinstitut i Kiel, hvor Scheel var professor i slesvig-holstensk landshistorie. Tanken om oprettelse af et professorat ved Kbh.s universitet i sønderjysk historie nød heller ikke støtte hos Aage Friis, jfr. bl.a. Hejmdals interview med Friis 6/3 1925. Et ønske om det sønderjyske professorat blev fremsat i folketinget efteråret 1927 (af Holger Andersen), men undervisningsministeren ønskede ikke at tage initiativ i spørgsmålet, medmindre der kom en opfordring fra Kbh.s universitet (Rigsdagstidende. Folketinget 1927–28 sp. 581 f., 1069).

Over for offentligheden strejffede Hejmdal kun i forbifarten dette problem, men over for Christiansborgs politikere gav H. P. Hanssen udtryk for, at det (bl.a.) af nationale grunde gjaldt om at undgå Vestslesvig.⁴² Andre pegede derimod på, at Vestslesvig var for sømt område i sammenligning med byerne ved østkysten, som man begunstigede ved institutionsplaceringer og -byggeri efter 1920,⁴³ ligesom de understregede, at det netop kunne være hensigtsmæssigt at anbringe landsarkivet vestpå, i Tønder eller Løgumkloster, som et led i det dansk-nationale og kulturelle arbejde i den genvundne landsdel.⁴⁴

Dommer Stegmann i Løgumkloster gjorde historiske synspunkter gældende, da han – vist som den første – foreslog Løgumkloster med »den gamle klosterfløj, der findes tilbygget til den store kirkes sydskip«: »Denne klosterfløj er den østlige del af det store kompleks af bygninger, som cisterciensermunkene i det trettende århundrede byggede her sammen med kirken, de øvrige bygninger er nedrevne. Det er en af de ældste bygninger i Sønderjylland, og klosteret var i middelalderen et af de betydeligste kulturcentre hernede, så et landsarkiv her ville på historisk sted i værdige omgivelser

⁴² Hejmdal 13/12 1927 ang. Tønder som muligt sæde for landsarkivet: »Hvis det skulle bekræfte sig, vil vi se os nødsaget til udfra vel overvejede national-politiske synspunkter straks at tage afstand fra det«. – H. P. Hanssen i tale til udvalget for oprettelse af et landsarkiv for de sønderjyske landsdele under udvalgets besøg i Åbenrå, hvor det som et af argumenterne for Åbenrå hedder: »At vi i Tønder lægger studiet af vor historie så godt som muligt til rette for tyskerne, som har deres hovedkvarter i Tinglev og Tønder og vanskeliggør det for danskerne« (udat., muligvis efterår 1928. LA Åbenrå. Hist. Samf.s arkiv: Forskelligt 1922–46).

⁴³ Hejmdal 17/9 1927 (H. H. Stegmann, Løgumkloster), 17/10 (H. Jepsen Christensen). Sstds. 15/11 søgte Jakob Petersen (Åbenrå) tværtimod at påvise, at »det er påfaldende, så stedmoderligt staten har behandlet Åbenrå« i forhold til bl.a. Tønder, jfr. Chr. Ernst Christensen i folketinget 26/10 1927 (Rigsdagstidende. Folketinget 1927–28 sp. 768).

⁴⁴ Jfr. Jakob Petersens indlæg i Hejmdal 7/10 1927 mod artikler i Flensborg Avis, som af nationale grunde forfægtede Tønders kandidatur, sstds. 15/11 mod Jepsen Christensens udtalelser til Vestslesvigsk Tidende om det nationale aspekt i sagen. – Af nationale og andre grunde ønskede bl.a. H. Lausten Thomsen, at landsarkivet kom til Løgumkloster eller Tønder (skrivelse til formanden for Hist. Samf. f. Sønderjylland 22/10 1927. LA Åbenrå. Hist. Samf.s arkiv: Forskelligt 1922–46).

knytte tråde med fortiden«.45 Den historiske argumentation tiltalte adskillige, deriblandt undervisningsministeren, hvorimod andre fandt beliggenheden for isoleret og faciliteterne for dårlige.46 Fra Rigsarkivet blev to arkivarer sendt på inspektion i området. Efter deres hjemkomst tog rigsarkivar Laursen afstand fra enhver tanke om Løgumkloster. Flækken lå, udtalte han, for afsides, og den gamle bygning var uegnet og dyr at ombygge til formålet. Heller ikke en Tønderløsning sympatiserede han med – »da man i sin tid lagde landsarkivet i Viborg, begik man en dumhed. Det burde naturligvis have ligget i Århus«, det ville for Nordlesvigs vedkommende sige Åbenrå, som havde den bedste beliggenhed og et centralbibliotek.47

Undervisningsminister Byskov stillede i folketinget november 1927 en hurtig løsning i udsigt, men ville ikke udtale sig om beliggenheden. Noget tydede på at afgørelsen ikke ville blive efter arkivvæsenets ønske. Frode Gribsvad mente omtrent samtidig at vide besked med at »i ministeriet er der stærke kræfter som arbejder for Tønder, og man vil have det gjort så billigt som muligt, selv om det så ikke bliver så godt«.48 Sidst på året 1927 gav Byskov varsel om, at Tønder ville få landsarkivet. Søgelyset var rettet mod den tidligere rigsbankbygning i Tønder, som efter genforeningen var blevet benyttet som telegrafbygning, men som ministeriet for offentlige arbejder nu ønskede at rømme. Besparselsen for staten ved at omdanne den ledige statsbygning til landsarkiv med plads til 3000 m arkivalier beregnedes til mere end 100.000 kr., og arkivledelsen måtte over for dette argument lade ethvert håb om et nybyggeri fare og affinde sig med situationen.49

Marts 1928 fremsatte regeringen lovforslag i folketinget om op-

⁴⁵ Hejmdal 17/9 1927. I Løgumkloster byråd støttedes tanken »fra alle sider« (sstds. 21/9).

⁴⁶ M. Mackeprang i Hejmdal 21/9 1927 (bl.a. om Byskovs holdning). Mackeprang var meget kritisk over for andre muligheder end Åbenrå.

⁴⁷ Hejmdal 3/10, 11/10 1927.

⁴⁸ Rigsdagstidende. Folketinget 1927–28 sp. 1069 f. – Gribsvad til moderen Karoline Petersen 25/10 1927 (Gribsvads papirer).

⁴⁹ Hejmdal 13/12 1927. Laursen til Gribsvad 17/12 1927 (C 348). – Telegrafbygningen i Tønder og amtshuset i Åbenrå var efter rigsarkivarens mening lige uegnede til formålet: der var for mange værelser og for højt til loftet; et arkiv skulle være en lang lavloftet sal (Hejmdal 25/10 1927).

rettelse af et landsarkiv i Tønder. I bemærkningerne til lovforslaget blev det understreget, at telegrafbygningen i Tønder var den billigste af alle tænkelige muligheder, idet landsarkivet kunne installeres her for ca. 50.000 kr., og »da ministeriet i øvrigt må give de fra mange sider fremsatte ønsker om et sådant, til Sønderjylland knyttet landsarkiv sin tilslutning, har man ment at burde opgive tanken om tilknytning til et af de andre landsarkiver under forudsætning af en, også i økonomisk henseende tilfredsstillende løsning«.

Under første behandling ønskede den socialdemokratiske ordfører (Axel Sneum) en nærmere undersøgelse af alternative muligheder så som den statsejede navigationsskolebygning i Åbenrå, der for ham at se kunne være lige så anvendelig som telegrafbygningen i Tønder,⁵⁰ men i øvrigt fandt han, at »den bedste og i længden den billigste ordning af den foreliggende sag vil være at flytte de sønderjyske arkivalier enten til arkivet i Odense eller til arkivet i Viborg – – det er i hvert fald givet, at driften af to landsarkiver i Jylland vil blive dyrere end driften af ét større landsarkiv«. Både den konservative Holger Andersen og den radikale P. Munch var i deres indlæg inde på den gamle tanke, at man burde overføre dele af de nørrejske arkivalier til et nyt sønderjysk arkiv, P. Munch ud fra det principielle spørgsmål »om det er rigtigt, hver gang vi træffer en ordning på sådanne områder, da altid at holde os til Kongeågrænsen«. Alle ordførere kunne gå ind for, at der skulle foretages en nærmere analyse af placeringsproblemet – venstremanden C. O. Pedersen, som havde anbefalet Tønder, var i øvrigt kommet med en bemærkning om, at »det er jo ikke så afgørende, hvor et arkiv ligger«. I svaret til ordførerne oplyste Byskov, at udgifterne ved overførelse af arkivalierne til Odense efter den kgl. bygningsinspektørs beregning ville blive ca. 200.000 kr., og til Viborg – med det nørrejske landsarkivs pladsproblemer in mente – ca. 400.000 kr. Lovforslaget sendtes i udvalg, som imidlertid p.g.a. det fremrykkede tidspunkt under samlingen næppe nåede at komme igang med arbejdet.⁵¹

⁵⁰ Navigationsskolen i Åbenrå havde tidligere været fremme i den offentlige debat som muligt landsarkiv. Efter at have orienteret sig om forholdene på stedet efteråret 1927 mente rigsarkivaren, at navigationsskolen efter ombygning ville frembyde de bedste forhåndenværende muligheder (Hejmdal 26/10 1927).

Oktober 1928 genfremsatte Byskov lovforslaget i folketinget. Under en kort ordførerdebat betonede Sneum på socialdemokratiets vegne stærkere end før, at løsningen måtte være en udbygning af et af de bestående landsarkiver, og at navnlig Viborg måtte ind i billedet, hvis man alligevel inden for overskuelig fremtid måtte tænke på afhjælpning af pladsforholdene der, da »det forekommer os noget uheldigt at oprette et selvstændigt arkiv for et så lille landområde, som de sønderjyske landsdele er« med de betydelige driftsudgifter, der trods alt ville følge med (ca. 20–30.000 kr.). I forstærket form kommer Sneums argumentation frem i en udtalelse, Saxild kort efter fremsatte i et interview til Viborg Stifts Folkeblad i anledning af hans forestående afgang som landsarkivar, hvor Saxild fik lejlighed til en afskedssalut om det sønderjyske arkivspørgsmål: »– den rette løsning vil absolut være at samle alt jysk i Viborg og drage Sønderjylland op til Nørrejylland. Man kan overheadet ikke dele en landsdel. Det, der har værdi, er netop at have alle dokumenterne samlet. Et sønderjysk arkiv vil blive et dværgarkiv, og i national henseende får det ingen som helst betydning«. ⁵²

Det folketingsudvalg, som fra efteråret 1928 behandlede spørgsmålet, indledte arbejdet med en studierejse til Sønderjylland. Åbenrå tilbød under besøget vederlagsfrit en byggegrund nord for amts- huset til det nye landsarkiv, og H. P. Hanssen holdt en tale til udvalget, som efter sigende gjorde en del indtryk på gæsterne. ⁵³ Men det var lokalt ikke alene et spørgsmål om Åbenrå contra Tønder, som udvalget ligeledes besøgte. Også Haderslev meldte sig som kandidat. Til statsminister Madsen-Mygdal skrev magistraten, at »det kan ikke nægtes, at det har vakt nogen forundring, at udvalget på denne tur ikke har gjort ophold i Haderslev, thi det er magistratens mening, at Haderslev by ejer lige så gode – og i flere retninger endogså bedre – betingelser for arkivets heldige beliggenhed end andre byer i landsdelen – – idet bemærkes, at man fra byens side er villig til at vise imødekommenhed med hensyn til vederlagsfri ydelse af en godt beliggende byggegrund og eventuelt

⁵¹ Rigsdagstidende. Folketinget 1927–28 sp. 5461 f., 5859 ff., 5911. Tillæg A sp. 5425 ff., Tillæg B sp. 3227 f.

⁵² Rigsdagstidende. Folketinget 1928–29 sp. 307 ff. – Viborg Stifts Folkeblad 13/11 1928.

⁵³ Skrivelse fra Åbenrå byråd til folketingsudvalget 2/11 1928 (C 348). Gribsvad til broderen Knud Gribsvad 23/11 1928 (Gribsvads papirer).

også i andre henseender«. Haderslevs aktion synes fremkaldt især af misundelse mod Åbenrå.⁵⁴ Også fra Vejle amt var man på færde i håb om at få et landsarkiv »beliggende på et for det pågældende område centralt sted«, nemlig i Kolding, og der blev iværksat undersøgelser af muligheden for at omdanne Koldinghus slotsruin til landsarkiv.⁵⁵

Endelig gjorde Ribe by og amt 1930 undervisningsministeren opmærksom på, at Ribeområdet var et historisk bindeled mellem Nørre- og Sønderjylland, og at Ribe by havde været i tilbagegang efter 1864 som følge af Esbjerg havn og jernbanenettets udvikling med opblomstring af stationsbyerne, hvortil kom virkningerne efter ophævelsen af købstadslæbælterne 1920: »Den skæbne, der har ramt Ribes erhvervsliv ved grænsedragningen i 1864 og den senere udvikling, har således været overordentlig hård, og det skulle da synes naturligt for statsmagten at benytte lejligheder som fx den, oprettelsen af et nyt landsarkiv frembyder, til i nogen grad at råde bod på, hvad byen har lidt«. Landsarkivet kunne passende anbringes i St. Catharinæ kirke og i klosterets østfløj, der burde genopføres, hvorved man – som bl.a. Ribe Stiftstidendes redaktør C. Willemoes mente – kunne råde bod på noget af den uret, der var overgået Ribe med arkivloven 1889, da byens arkivalier var blevet bortført til det fjerne og ganske uvedkommende Viborg.⁵⁶

De kræfter i regeringen (eller undervisningsministeriet) som efter sigende 1928 »med vold og magt« ville have de sønderjyske arki-

⁵⁴ Haderslev magistrat til statsministeren 16/11, til underv.min. 1/12 1928. Haderslev stiftamt til samme 7/2 1929 (RA. Underv.min. 2. ktr. anf. journalsag; jfr. notat sstds. 17/6 1930 ang. udtalelser ved undervisningsministerens besøg i Haderslev juni s.å.: »[Haderslev] ønskede ikke at lægge nogen sten i vejen for Tønder, men hvis der blev tale om Åbenrå, ville Haderslev også melde sig«.

⁵⁵ Vejle og Ribe amters historiske samfund til underv.min. 20/12 1928 og henvendelse fra Kolding byråd til folketingsudvalget 4/2 1929. – Tanken om Koldinghus havde til fortaler navnlig medlem af folketingsudvalget 1928 f. Knud Hansen (socialdem., tillige medlem af Kolding byråd). Kgl. bygningsinspektør V. Norn oplyste, at der på Koldinghus kunne indrettes et arkiv med 3000 hyldem. (og gode udvidelsesmuligheder) for ca. 88.000 kr. (skr. til underv.min. 28/12 1929, jfr. dog Norns forbehold m.h.t. overlagslets holdbarhed og »ruinens tilstand« i skr. til samme 6/1 1930, hvortil kom den omstændighed at »ruinen« var fredet (RA. Underv.min. 2. ktr. anf. journalsag. – Folketinget. Rigsdagens arkiv: De sønderjyske landsdele bilag I 1918–32, nr. 64).

valier til Tønder, var i hvert fald ikke stærke nok til at fremkalde en hurtig afgørelse.⁵⁷ Med regeringen Madsen-Mygdals afgang april 1929 indtrådte en ny politisk situation. På en forespørgsel i sagen fra socialdemokraten Knud Hansen, der som medlem af folketingsudvalget 1928–29 (og medlem af Kolding byråd) gik varmt ind for Kolding i stedet for Tønder »i den yderste udkant af landet«, oplyste den nye undervisningsminister Borgbjerg oktober 1929 i folketinget, at han ønskede længere tid til at overveje sagen inden han ville fremsætte et lovforslag – »for mig er vanskeligheden ved spørgsmålet den, at der er en sådan uenighed, en sådan konkurrence« mellem de syd- og sønderjyske byer. Der var, som Stauning kommenterede, noget at vælge imellem. En debat i landstinget januar 1930 om et af Oscar Ellinger (konservativ) stillet privat lovforslag, identisk med Byskovs tidligere forslag om et arkiv i Tønder, ridsede de velkendte problemer op og mundede – trods tydelig utålmodighed fra radikal side over det »lokalpatriotiske« slagsmål – ud i bred enighed om, at der måtte iværksættes fornyede undersøgelser af placeringsspørgsmålet.⁵⁸

Ikke nok så mange undersøgelser kunne imidlertid tilsløre, at der til syvende og sidst måtte træffes et valg mellem uforenelige interesser og synspunkter.⁵⁹ Sideløbende med arbejdet i de forskel-

⁵⁶ Henvendelser til underv.min. fra Ribe by og stiftamt 10/2 1930, fra C. Willemoës 9/3 og fra »partifæller og tillidsmænd for arbejderorganisationen samt repræsentanter for arbejderpartiet i off. institutioner« i Ribe 12/3 s.å. (RA. Underv.min. 2. ktr. anf. journalsag). Jfr. artikler om sagen i Ribe Stiftstidende 12/2 og 7/3 1930.

⁵⁷ Anf. brev fra Gribsvad til broderen Knud G. 23/11 1928. – Rigsarkivaren var blevet mere positiv m.h.t. Tønder end tidligere. Efteråret 1928 fremhævede han over for underv.min., at telegrafbygningen i Tønder ville være ca. 100.000 kr. billigere end Åbenrå eller Haderslev, idet man i Tønder »har en bygning, der med forholdsvis ringe bekostning kan omdannes til en brugelig arkivbygning« (skr. 4/12 1928 i RA. Underv.min. 2. ktr. anf. journalsag).

⁵⁸ Rigsdagstidende. Folketinget 1929–30 sp. 1183 ff., 1235. Landstinget 1929–30 sp. 235 ff., 462 ff. Tillæg A II sp. 3627 f.

⁵⁹ Oversigter over den økon. side af spm. i RA. Underv.min. 2. ktr. anf. journalsag, især »Memorandum ang. landsarkivet for de sønderjyske landsdele« (usign. og udat., sandsynligvis fra 1928 eller 1929) og notater sstds. sept. 1929 af V. Ingerslev og Fr. Graae. Iflg. Memorandum beregnes de årlige driftsomkostninger ved et nyoprettet fjerde arkiv til at være 10–12.000 kr. dyrere end ved udbygning af landsarkiverne i Viborg eller

lige rigsdagsudvalg 1928 ff. fortsatte debatten i pressen, hvor Hejmdal stadig var i forsvarsposition over for beskyldninger mod Åbenrå for at ville »tilrane« sig endnu en statsinstitution på bekostning af vestkystbyerne.⁶⁰ Nok så megen virkning havde vel H. P. Hanssens uforblommede ord til Borgbjerg og ministerielle embedsmænd sommeren 1930 på rådhuset i Åbenrå om, at arkiverne på »Folkehjem« aldrig ville blive udleveret til noget landsarkiv uden for Åbenrå, og at han ville sørge for at »rejse en almindelig stemning i hele den sønderjyske landsdel, hvis der blev tale om at lægge arkivet uden for denne landsdel«.⁶¹

H. P. Hanssens udtalelse kan opfattes som et svar på nogle principielle betragtninger, som den radikale Lausten havde fremsat i landstinget januar 1930, hvor denne gik stærkt ind for en udbygning af landsarkivet i Viborg til også at rumme de nordslesvigske sager: »Det forekommer mig også, at der er noget utiltalende i, at det hver gang vi har lignende sager dernede fra til behandling er, ligesom om man fra enkelte sider ønsker, at Sønderjylland skal vedblive at være noget for sig selv; jeg så helst, at den gamle grænseelinje slettes i alle forhold, hvor det på nogen måde kan gøres, og jeg mener, at her er et tilfælde, hvor det er muligt«. Tanken om Viborg havde også fortsat rigsarkivarens sympati, ligesom Borgbjerg over for landstingsudvalget erkendte, at en udvidelse af det nørrejyske landsarkiv under alle omstændigheder var »påkrævet i den allernærmeste fremtid«. Under forhandlingerne i landstingsudvalget 1930 synes Viborg dog efterhånden at være gledet noget i baggrunden og af fortalere for denne løsning nærmest holdt i reserve for det tilfælde, at man ikke til sidst skulle kunne enes om en sønderjysk by. Det er på den anden side et spørgsmål, om stem-

Odense. En ombygning af telegrafbygningen i Tønder til landsarkiv med ca. 3000 hylDEM. beregnes sstds. til ca. 50.000 kr., en nybygning i Åbenrå ca. 165.000 kr., en udvidelse af landsarkivet i Odense med ca. 7000 hylDEM. ca. 285.000 kr., af landsarkivet i Viborg med ca. 10.000 hylDEM. ca. 450.000 kr. – 1930 opgives for Odense og Viborg hhvs. 232.000 og 475.000 kr. (Dptschef Graae til formanden for landstingsudvalget 28/2 1930. Folketinget. Rigsdagens arkiv: anf. bilag, nr. 85).

⁶⁰ Hejmdal 16/11 og 20/11 1928 i anledning af udtalelser i Vestkysten desang. Hejmdal glemte heller ikke at minde om, at »tyskerne nu midtsamler hele deres kulturelle arbejde i Åbenrå«, jfr. også sstds. 7/2 1929.

⁶¹ Anf. notat 17/6 1930 i RA. Underv.min. 2. ktr. anf. journalsag.

ningen i udvalget virkelig »samlede sig mere og mere om Åbenrå«, som Borgbjerg og Chr. Ernst Christensen senere fremstillede det i folketinget. Problemstillingen Åbenrå-Tønder var i hvert fald ikke afklaret, da udvalget afgav beretning om sin virksomhed april 1930. Tønder, som ikke kunne opgive ønsket om at få arkivet, var på det tidspunkt stadig en reel mulighed.⁶²

Det var foråret 1930 mærkbart, at Borgbjerg var ved at være træt af denne uendelige sag, men der skulle alligevel gå hvedet ti måneder, før han februar 1931 omsider kunne fremsætte lovforslag i folketinget om oprettelse af et landsarkiv for de sønderjyske landsdele, denne gang i Åbenrå. I bemærkningerne til lovforslaget anførtes bl.a., at udvidelser af arkiverne i Odense eller Viborg af hensyn til de sønderjyske arkivalier ville være »meget bekostelige«, og at ministeriet desuden i betragtning af landsdelens »særegne historiske forhold« havde ment at burde tage hensyn til »de fra mange sider fremsatte ønsker om oprettelsen af et særligt landsarkiv for Sønderjylland«. Åbenrå var foretrukket ud fra byens centrale beliggenhed med centralbiblioteket samt fordi »denne by i »Folkehjem« rummer det for studiet af Sønderjyllands historie betydningsfulde private nationale arkiv, som vil overgå til et kommende landsarkiv, hvis dette anbringes i Åbenrå«. Byrådet ville stille gratis byggegrund til rådighed, og de samlede etableringsudgifter beregnedes til ca. 160.000 kr.

Der havde ganske vist det foregående efterår hævet sig røster i folketingssalen for arkivets placering i Ribe eller Kolding, men de var dengang blevet afvist med henvisning til udtalelser fra »sagkyndige arkivfolk«, dvs. rigsarkivaren og landsarkivar i Viborg, Svend Aakjær, som begge på det indstændigste frarådede enhver indrømmelse på det punkt. Tilbage var nu Viborg, Tønder og Åbenrå. Det lovforslag, som regeringen fremlagde, og dets ledsagende bemærkninger repræsenterede en sen, men uomtvistelig sejr for den H. P. Hanssen'ske linje.⁶³

J. Oskar Andersen (konservativ) kritiserede ved 1. behandling

⁶² Lausten: Rigsdagstidende. Landstinget 1929–30 sp. 468. — Landstingsudvalget: Akter i Folketinget, Rigsdagens arkiv. Beretning fra udvalget i Rigsdagstidende s.å. Tillæg B sp. 2662. Stemningen i udvalget: Sstds. Folketinget 1930–31 sp. 4949 f., 4954. Tønder: (bl.a.) skrivelse fra byrådet til underv.min. 25/10 1930 (RA. Underv.min. 2. ktr. anf. journalsag). Rigsarkivaren: Laursen til underv.min. 8/3 1930 (sstds.).

forslaget: En udbygning af Viborg ville være det mest rationelle, og sønderjyderne var jo ikke selv enige om Åbenrå – i den konservative gruppe var der derfor »adskillige, som meget bestemt siger, at de vil foretrække Tønder«. Derimod kunne Chr. Ernst Christensen fra venstre tilslutte sig regeringens forslag. Under udvalgsbehandlingen stillede tre medlemmer – to konservative og en socialdemokrat – et ændringsforslag, som gik ud på, at de nordslesvigske arkivalier skulle overføres til Viborg, men ændringsforslaget blev 12. marts nedstemt i folketinget med 74 stemmer mod 23, hvorefter regeringens forslag blev enstemmigt vedtaget ved 3. behandling 13. marts. »Uden at være fanatisk begejstret for eller modstander af det ene eller det andet eller det tredje alternativ« kunne Borgbjerg derefter gå til landstinget, hvor Ellinger på de konservatives vegne holdt gravtalen over arkivet i Tønder: Yderligere modstand mod Åbenrå, fastslog han, ville være en nytteløs demonstration p.gr.a. enigheden mellem socialdemokratiet, de radikale og venstre uanset disse partiers tidligere holdning i sagen. 31. marts 1931 vedtog landstinget enstemmigt regeringsforslaget.⁶⁴

Efter henved ti års offentlig diskussion blev Danmarks fjerde landsarkiv april 1931 en realitet og, med Axel Linvalds ord, den største begivenhed i dansk arkivvæsens historie i den sidste menneskealder fuldført. I arkivvæsenet var dog ikke alt sejrstemning efter den lange optakt. Kustode i Rigsarkivet Hans Rasmussen, som undertiden diskuterede sønderjyske arkivforhold med rigsarkivar Laursen, spurgte en dag i sommeren 1933, hvornår indvielsen af det nye arkiv i Åbenrå skulle finde sted, men fik til svar: »Det skal s'gu ikke indvies, såfremt jeg kan gøre noget til det. Jeg har haft vrøvl nok med det«.⁶⁵

⁶³ Rigsdagstidende. Folketinget 1930–31 sp. 417 ff., 894, 1122 f. Tillæg A III sp. 7491 ff. Laursen til underv.min. 4/12 1928, 22/1 1929 og 8/3 1930 (RA. Underv.min. 2. ktr. anf. journalsag). Svend Aakjær til pastor H. T. Jacobsen, M. F., 7/4 1930 (LA Nørrejylland A I 191); i modsætning til sin forgænger Saxild anså Aakjær et selvstændigt sønderjysk landsarkiv for at være »den arkivalsk-historisk mest forsvarlige løsning«.

⁶⁴ Rigsdagstidende. Folketinget 1930–31 sp. 4634 ff., Landstinget s.å. sp. 1171 ff.

⁶⁵ H. Rasmussen til Gribsvad 3/8 1933 (Gribsvads papirer).

Oprettelsen af Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele er tidligere skildret i hovedtræk bl.a. af Frode Gribsvad i Fortid og Nutid X (1933) s. 1–7 og af Axel Linvald i Meddelelser om landsarkiverne 1921–1955 (1960) s. 9–20. Den igangværende hårdt tiltrængte udbygning af landsarkivet er baggrunden for, at emnet på ny er taget op til behandling her.

For adgang til ellers utilgængeligt materiale takker jeg Folketingets Præsidium, som tillod mig at benytte akter fra de folke- og landstingsudvalg, der behandlede lovforslagene om landsarkivets oprettelse, og fru Vibeke Gribsvad, Åbenrå, som med stor imødekommenhed stillede sin mand, landsarkivar Frode Gribsvads efterladte papirer til min disposition; formanden for Historisk Samfund for Sønderjylland, landsarkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå, som venligst har givet mig adgang til materiale i Historisk Samfunds arkiv, og landsarkivar Jens Holmgaard, Viborg, som beredvilligt tillod mig at benytte Landsarkivet for Nørrejyllands eget arkiv. Sidst, men ikke mindst, skylder jeg rigsarkivar dr. phil. Johan Hvidtfeldt tak for adgang til bl.a. arkivvæsenets eget arkiv i Rigsarkivet.

Orientering

Guide to the Sources of the History of Africa. 8, Scandinavia. Sources in Denmark, Norway and Sweden. Zug (Schweiz) 1971.

Der foreligger efterhånden en del oversigter over utrykt kilde-materiale om de øvrige verdensdele, der opbevares i vest- og syd-europæiske arkiver, biblioteker og museer. Conseil International des Archives (CIA) påbegyndte således i 1959 en serie om kilder til Latinamerikas historie. Efter at denne række afsluttedes i 1963, fortsatte CIA med en ny række med kilder til Afrikas historie, og denne bog fremtræder som seriens 8. bind.

Sådanne oversigter bliver utvivlsomt brugt meget, de er lette at gå til, hvilket især betyder noget for de forskere, som på forhånd står uden kendskab til de skandinaviske sprog. Med den store interesse, der er blomstret op for de fremmede verdensdeles historie, vil en sådan serie også kunne påregne at blive benyttet af nordiske forskere. Det er derfor ikke uden værdi at undersøge, hvad det er de skandinaviske lande her oplyser omverdenen om.

For Danmarks vedkommende har man så afgjort lagt hovedvægten på tiden før 1850. Alene indledningen til samlingerne i Rigsarkivet viser dette. Den omfatter 4 sider, heraf drejer de afsluttende *fire* linier sig om perioden efter 1850. Hovedvægten er altså lagt på det tidsrum, da Danmark havde kolonier i Afrika. Handelskompagniernes arkiver er beskrevet og fortegnet omhyggeligt, ligeså de lokale guvernementsarkiver samt de ældre sager i centraladministrationens arkiver. For tiden efter 1850 henvises næsten kun til konsulatsarkivalier. Det kgl. Biblioteks håndskriftssamling nævnes ganske kortfattet, og hermed er vi færdige. Privatarkiver og Rigsarkivets håndskriftssamling nævnes ikke.

Norge har grebet sagen an på en ganske anden måde. Da man ikke har haft kolonier i Afrika, og heller ikke har mange kilder til belysning af den norske handel med Afrika før 1814, har man fundet en række nye journalsager frem fra udenrigsdepartementet, en del af dem henligger stadig i departementet og er naturligvis utilgængelige. Mens der altså fra Danmark ikke nævnes én journal-sag fra udenrigsministeriets arkiv (bortset fra en enkelt fra departe-

tementet for handels- og konsulatsafdelingen), er hovedvægten i den norske lagt på journalsagerne, hvoraf størstedelen synes at være fra tiden efter 1940 (1945). Vi kan således her finde en dossier-sag om den afrikansk-asiatisk-latinamerikanske solidaritetskonference i 1963 (s. 37). Konsulatsarkiverne er ikke fortegnet, men det nævnes ganske kort at sådanne findes. Derimod har man været opmærksom på et langt vigtigere område som missionsvæsenet, og der gøres opmærksom på, hvor missionssekskabernes arkivalier findes, og hvad man kan forvente at finde. Museerne indgår i den norske oversigt, mens der for Danmarks vedkommende ikke nævnes ét.

Svenskerne er nok dem, der har grebet opgaven grundigst an. Her begyndes med oversigter over Rigsarkivets samlinger, fx udenrigsministeriets og kommercekollegiets arkiver, men vi bevæger os også rundt mange andre steder. Både centraladministrationen, Det kgl. Bibliotek, universitetsbibliotekerne, Krigsarkivet, universitetsinstitutterne, museerne og missionssekskaberne er godt repræsenteret. Desuden er medtaget oplysning om »företagsarkiver« fra svenske industrivirksomheder med afrikanske forbindelser. Fra Danmark og Norge findes intet herom, og en institution som Erhvervsarkivet er ikke nævnt. Lad os drage en anden sammenligning: Bibliotekerne i Danmark er kun repræsenteret med Det kgl. Bibliotek, og herfra nævnes fire håndskrifter. For Sveriges vedkommende fylder oversigten over bibliotekerne alene 10 sider.

En udenforstående må derfor få et ejendommeligt indtryk af fordelingen af kildematerialet i Skandinavien. Skal man beskæftige sig med den nyere tids politiske historie, navnlig tiden efter 1940, skal studiet henlægges til det norske rigsarkiv. Missionsvæsenet har åbenbart ikke efterladt sig samlinger i Danmark, og etnografica og oplysninger om ekspeditioner i Afrika kan bedst studeres i Sverige, noget mindre materiale findes i Norge, i Danmark slet intet.

Nu er der i og for sig ikke noget mærkeligt i, at de tre lande opfatter opgaven på forskellig måde, og derfor skal der ikke rettes kritik mod de enkelte landes medarbejdere. Endvidere er det vel kun naturligt, at såfremt man ikke selv råder over så forfærdelig meget materiale, gør man mest muligt ud af det lidet, man har. Derimod kunne man nok have ønsket en redaktion, der kunne have skabt balance og gjort oversigterne sammenlignelige. Det synes, som om de nordiske medarbejdere ikke har kendt hinandens manuskripter, og det er virkelig meget at beklage. De kunne have lært en

hel del af hinanden. En ordentlig tilrettelægning og en fast redaktionel ledelse må derfor efterlyses, når fremtidige serier af denne art skal planlægges. Dette er i hvert fald ikke noget eksempel på nordisk samarbejde.

Frank Jørgensen.

A. Strange Nielsen: Lokalhistoriske arkiver. D.H.F.s håndbøger, 91 s., 1972.

Efter lange fødselsveer har Dansk Historisk Fællesforenings håndbog for lokalhistoriske arkiver endelig set dagens lys i foråret 1972. Den endelige udarbejdelse af bogen er blevet overladt den nuværende formand for Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver (SLA), skoleinspektør A. Strange Nielsen, Toksværd, medens rigsarkivar dr. phil. Johan Hvidtfeldt har forsynet den med en indledning om de offentlige arkiver, hvori også strejfes forholdet mellem de lokalhistoriske arkiver og statens arkivvæsens arbejdsområder.

Det første lokalhistoriske arkiv i Danmark oprettedes 1937 i Fåborg. I henhold til den senest udsendte liste, hvorefter redaktionen sluttede 20. juli 1972, findes der ialt 117 lokalhistoriske arkiver i Danmark, og når dette trykkes, vil tallet formentlig have passeret de 125. Især i de senere år er stigningen accellereret stærkt. Arkiverne er af vidt forskellig størrelse og vidt forskelligt indhold. Blandt en række helt små arkiver af ret ny dato synes der at være en tendens til at blande arkiv og museum sammen og ukritisk indsamle alt, hvad der blot er »gammelt«. Det ville være en meget uheldig udvikling, om dette skulle fortsætte, og både fra arkiv- og museumsside tager man da også afstand fra den.

Bogen er tilrettelagt, således at den kan anvendes som håndbog ved oprettelsen af nye arkiver, og den kommer derfor ind på så at sige alle aspekter af det lokalhistoriske arkivarbejde: økonomi og struktur (skal arkiverne være selvstændige institutioner eller afdelinger af de stedlige biblioteker?) indsamling af arkivalier, samarbejde med beslægtede institutioner (biblioteker, historiske foreninger, museer, turistforeninger, foto- og båndamatørklubber m. v.), den udadvendte virksomhed (publikationer, udstillinger, foredrag og aftenkurser) samt registrering og arkivering af det indsamlede materiale. Hvor interessant det end ville være at gå ind

på alle disse punkter, vil det dog her være nødvendigt at begrænse sig til et par centrale ting.

De lokalhistoriske arkiver har i deres indsamlingsarbejde berøringspunkter med mange andre institutioner. Forholdet til museerne er ovenfor strejft, men et andet aspekt i dette forhold er indsamlingen af billeder, der traditionelt har været en museumsopgave. Efter at de lokalhistoriske arkiver er blevet institutionerede, forekommer det dog naturligt, at netop billedindsamlingen bliver et af deres centrale områder, selv om malede portrætter vel stadig bør anbringes på museerne. Vigtigst er dog, som forfatteren pointerer, at tingene reddes og registreres, så man kan finde frem til dem. Dette gælder såvel berøringspunkterne til museerne som til andre institutioner.

Et forhold, hvor der let skulle synes at ville kunne opstå gnidninger, er afgrænsningen til landsarkiverne, men hvis Strange Nielsens ord i vejledningen bliver fulgt af de stedlige ledere af de lokalhistoriske arkiver, skulle der ikke være problemer, idet det s. 42 fastslås: »Under indsamlingsarbejdet må de lokalhistoriske arkivers folk være opmærksom på, om der blandt materialet skulle være sager, der ifølge gældende bestemmelser skal opbevares i et statsligt arkiv. Hvis det skulle være tilfældet, må det lokalhistoriske arkiv drage omsorg for, at det videregives til det rette arkiv. Når man støder på sådanne afleveringspligtige arkivalier, må man ikke efterlade dem ud fra den forestilling, at de alligevel ikke kommer det lokalhistoriske arkiv ved. Tværtimod har det lokalhistoriske arkiv også den opgave at få disse ting dirigeret til det vedkommende statslige arkiv«. Opfordringen gentages flere gange i bogen, og der gøres også udtrykkeligt opmærksom på, at skolearkivalier og andre kommunale arkivalier hører hjemme på de statslige arkiver. Indstillingen er således i fuldkommen overensstemmelse med Rigsarkivets holdning og skulle kunne danne basis for et godt samarbejde.

Forfatteren opdeler det stof, som de lokalhistoriske arkiver skal indsamle i 3 grupper: det personalhistoriske, det topografiske og det saglige. Sidstnævnte gruppe omfatter bl.a. foreninger, mindre erhvervsvirksomheder og institutioner. Dette indebærer dog ikke, som man måske kunne frygte, at afleverede sager splittes op på disse grupper. Tværtimod hedder det (s. 59): »Det er intet mindre end en dødssynd at udstykke et arkiv på emner og sager«.

Opdelingen gælder kun spredte afleveringer, og så gælder den ved registreringen. Sager, der afleveres til et lokalhistorisk arkiv, bliver først indført i en tilvækstjournal, således at man altid kan se, hvem der har afleveret dem, og hvornår det er sket. Selve registreringen foregår i de ovenfor omtalte 3 hovedgrupper på hver sin farve registerkort. En række af de store gamle lokalhistoriske arkiver er på dette punkt vidt fremskredne, idet man ved henvisningskort i stort omfang giver krydshenvisninger fra den ene gruppe til den anden. I vejledningen gøres dog opmærksom på, at registerkort kan undværes, når sagerne opbevares i alfabetisk orden! Her forekommer vejledningen at være direkte uheldig, idet det må anses for en uomgængelighed og en meget stor fordel, at sagerne er registrerede, således at man uden at skulle ud i magasinerne hurtigt kan orientere sig, og således at uddrag af registraturerne i kopi evt. kan anbringes et andet sted, f.eks. på nærmeste centralbibliotek eller, hvorfor ikke, på landsarkivet. Omvendt kan det lokalhistoriske arkiv søge at skaffe sig kopier af registraturer over det materiale på statens arkiver, der vedkommer deres egen, således at lokale forskere her kan foretage en første sondering, inden turen går til Rigsarkivet eller et af landsarkiverne. Med den ovenfor omtalte kraftige vækst i det lokalhistoriske arkivarbejde vil det være naturligt, at de lokalhistoriske arkivers placering i landets samlede arkivdækning i de kommende år bliver taget op til debat. Driften af arkiverne vil på langt sigt kun kunne blive forsvarlig, når der på den ene eller anden måde ydes betydelige tilskud fra det offentlige. Et nært samarbejde vil være i begge parter interesse, og man kunne måske forestille sig noget i retning af Statens lokalhistoriske arkivkonsulenttjeneste direkte under rigsarkivarembetet, men det er fremtidsmusik. Lad os derfor til slut vende tilbage til nutiden og til den konkret foreliggende bog og konstatere, at der med den er skabt et godt grundlag for de lokalhistoriske arkivers arbejde. Man kan kun håbe, at den retlinede indstilling, der præger hele fremstillingen og ganske særlig forholdet til tilgrænsende institutioner, må sætte sit præg på den videre udvikling inden for de lokalhistoriske arkiver i Danmark.

Hans H. Worsøe.

Nordisk Arkivkundskab under redaktion af Harald Jørgensen. Nr. 1. Konservering og restaurering af arkivmateriale. København 1972. 40 s., 8 ill., 18 kr.

Med dette hæfte indledes en serie arkivlitteratur, der er beregnet på undervisning af nordiske arkivfunktionærer. Hermed imødekommes et behov, der er blevet mere og mere påtrængende i de nordiske arkiver. Arkivpersonalet er vokset i antal, og der har i hvert fald i det sidste årti været en betydelig gennemtræk i arkivarstillingerne med det resultat, at den tidligere sokratiske undervisningsform ikke længere kan hamle op med undervisningsbehovet. Med henblik på at tilvejebringe et grundlag for arkivundervisningen har der været planer om at skabe en nordisk arkivhåndbog, men planerne har ikke kunnet realiseres, bl.a. fordi man ved de forskellige nordiske arkiver mente, at forskellene var for store inden for de nordiske landes administration og dermed arkivdannelse. Også den store investering af arbejdskraft til dette arbejde veg man tilbage for. I denne situation har landsarkivar Harald Jørgensen fundet en fortræffelig udvej for alligevel med tiden at få skaffet en art arkivhåndbog til veje, idet han nu som redaktør har påtaget sig at udgive en række hæfter, der behandler forskellige arkivalske problemer. Man skal ikke forvente alle arkivvæsenets problemer behandlet i logisk rækkefølge, men netop derved er denne udgivelsesform velegnet til arkivvæsenets vanskelige situation, hvor manglen på forarbejder og på arbejdskraft stedse har fået tanken om en arkivhåndbog til at virke utopisk. Her kan man tage et emne ad gangen afhængigt af, hvem der med specialviden på et bestemt område har tid til at skrive en sådan redegørelse. Endvidere stiller serien med sin foreløbige karakter ikke samme krav om endegyldige redegørelser som en arkivhåndbog. Hæfterne er mere at opfatte som arbejdsinstrumenter, der kan danne grundlag for undervisning og forhåbentlig ægge til debat og uddybning af problemerne.

Det er ikke hensigten med denne omtale at give en egentlig anmeldelse af det nu udkomne hæfte, men dets indhold skal dog kort præsenteres. Emnet er Konservering og restaurering af arkivmateriale, og Harald Jørgensen står selv som hovedforfatteren. Fremstillingen består først og fremmest af en redegørelse for det danske arkivvæsenets metoder med hensyn til restaurering og kon-

servering af papirdokumenter, pergamenter, segl, kort og tegninger, protokoller og arkivbind. Hæftet afsluttes med en oversigt over kapaciteten i de nordiske arkivers konserveringsværksteder. I de tilfælde, hvor de øvrige nordiske lande anvender andre metoder end de, der anvendes i Danmark, har de pågældende arkivvæsener selv udarbejdet supplerende redegørelser, der er føjet ind i fremstillingen. Det nordiske samarbejde, der her er etableret, vil jo nok arte sig forskelligt alt efter emnet. Ved behandlingen af emner, hvor de indbyrdes forskelle er store, må løsningen være, at hvert arkivvæsen udarbejder selvstændige hæfter.

Trods glæden over dette Nordisk Arkivkundskabs første hæfte – et hæfte som forhåbentlig efterfølges af utallige andre – dog et enkelt hjertesuk: 18 kr. er en høj pris for 40 sider. En billigere teknik, som for eksempel offset eller rotaprint ville være fuldt ud tilfredsstillende.

Birgit Bjerre Jensen

